

บทธรรมบรรยาย
ของ
พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ

1

วิเวกธรรม

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงวิเวกธรรมแก่เมตตคฤมาณพดงต่อไปนี้

อุปกิเลสมีประเภท 10 ประการ คือ 1 ตัณหา 2 ทิฏฐิ 3 กิเลส 4 กรรม 5 พุจริตความ
ประพตชั่วด้วย กาย วาจา และใจ 6 อาหาร 7 ปฏิฆะ 8 อุปาทินนกะ ธาตุสี่ 9 อายตนะหก
10 วิญญาณกายหก ทุกข์ทั้งหลายมีชาติทุกข์เป็นต้น ย่อมมีอุปกิเลสเหล่านี้เป็นเหตุ เป็นนิพพาน
เป็นปัจจัย เมื่อบุคคลมารู้ทั่วถึง รู้แจ้งประจักษ์ชัดด้วยวิปัสสนาปัญญาว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา หรือมารู้ทั่วถึงว่า ยม กิณฺณิ สมุทยมมํ สพฺพนตํ นิโรธมมํ สิ่งใด
สิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา ดังนี้แล้วเป็นผู้ตามเห็นซึ่ง
ชาติว่าเป็นแดนเกิดแห่งวิภูฏทุกข์ และมาเห็นว่าอุภิเป็นแดนเกิดแห่งชาติทุกข์เป็นต้นแล้ว ก็ไม่พึง
ทำอุภิมิติดนหาเป็นต้น ให้เจริญขึ้นในสันดานเลย

เมื่อจะทรงแสดงธรรมเครื่องข้ามตัณหา จึงตรัสพระคาถาว่า ยม กิณฺณิ สมุชานาสิ อุทฺธํ อโ
ติโยจจาปิ มชฺฌเณ เตเตสุ นนฺทญฺจ ปนุชชวิญญานํ ภเว น ติฏฐุ ดูก่อนท่านทั้งหลาย ท่านจงรู้สิ่งใด
สิ่งหนึ่งในเบื่องบน เบื่องต่ำ และเบื่องขวาง สถานกลางแล้วจงบรรเทาเสีย จะละเสียซึ่งความ
เพลิดเพลินและความถือมั่นในสิ่งเหล่านั้น วิญญานของท่านก็จะไม่ตั้งอยู่ในภพดังนี้

คำว่าเบื่องบน เบื่องต่ำ เบื่องขวางสถานกลางนั้น ทรงแสดงไว้ 6 นัย คือนัยที่ 1 อนาคต
เป็นเบื่องบน อดีตเป็นเบื่องต่ำ ปัจจุบันเป็นเบื่องขวางสถานกลาง นัยที่ 2 เหล่าธรรมที่เป็นกุศล
เป็นเบื่องบน เหล่าธรรมที่เป็นอกุศล เป็นเบื่องต่ำ เหล่าธรรมที่เป็นอัพยาทุกตเป็นเบื่องขวางสถาน
กลาง นัยที่ 3 เทวโลกเป็นเบื่องบน อบายโลก เป็นเบื่องต่ำ มนุสสโลกเป็นเบื่องขวางสถานกลาง
นัยที่ 4 สุขเวทนา เป็นเบื่องบน ทุกขเวทนา เป็นเบื่องต่ำ อุเบกขาเวทนาเป็นเบื่องขวางสถานกลาง
นัยที่ 5 รูปธาตุเป็นเบื่องบน กามธาตุเป็นเบื่องต่ำ รูปธาตุเป็นเบื่องขวางสถานกลาง นัยที่ 6
กำหนดแต่พื้นเท้าขึ้นมาเบื่องบน กำหนดแต่ปลายผมลงไปเป็นเบื่องต่ำ ส่วนท่ามกลางเป็นเบื่อง
ขวางสถานกลาง เมื่อท่านมาสำคัญหมายรู้เบื่องบน เบื่องต่ำ เบื่องขวางสถานกลาง ทั้ง 6 นัยนี้

แล้ว แม้อย่างใดอย่างหนึ่งพึงบรรเทาเสียซึ่งหนัก ความยินดี เพลิดเพลิน และอภินิเวศ ความถ้อยมั่น ด้วยตัณหา และทิวฏฐิในเบื่องบน เบื่องต่ำ เบื่องขวางสถานกลาง เสียให้สิ้นทุกประการ แล้ว วิญญูญาณของท่านจะไม่ตั้งอยู่ในภพและปฏนภพอีกเลย เมื่อบุคคลมารู้ชัดด้วยญาณจักขุในส่วน เบื่องบน เบื่องต่ำ เบื่องขวางสถานกลาง ไม่ให้ตัณหาชานไปในภพน้อย ภพใหญ่ มีญาณหยั่งรู้ใน อริยสัจจ 4 เป็นผู้ไม่มีกังวล คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิวฏฐิ และทุจริตต่างๆ ละกังวลทั้งปวง เสียแล้ว *กามภเว อสตต* ก็เป็นผู้ไม่ข้องเกี่ยวพัวพันในวัตถุกาม และกิเลสกาม ในกามภพและปฏนภพอีกเลย ท่านนั้นเป็นผู้ข้ามโอชะ ห้วงลึกที่กตสัตวิให้จมอยู่ในวิญญูสงสารฯ โอชะนั้น 4 ประการ คือ 1 กามโอชะ 2 ภวโอชะ 3 ทิวฏฐิโอชะ 4 อวิชาโอชะ *ติณโณ จ ปริ* ท่านนั้นย่อมข้ามห้วงทั้ง 4 ไปปากโน้น คือ พระนิพพานธรรม *อชีณ* เป็นผู้ไม่มีตะปูคือกิเลสเป็นเครื่องตรึงแล้ว กิเลสทั้งหลาย ที่เป็นประธาน คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิวฏฐิ และกิเลสที่เป็นบริวาร มี *โกโธ อุปนาโห* เป็นต้น จนถึงอกุศลอกิสังขารซึ่งเป็นประหนึ่งตะปูเครื่องตรึงจิตให้แนบแน่นอยู่ ยากที่สัตว์จะหลุดจะถอนให้ เคลื่อนให้หลุดได้ เมื่อบุคคลมาละเสียแล้ว ตัดขึ้นพร้อมแล้ว เผลาเสียด้วยเพลิงคือญาณแล้ว เป็นนรชนผู้รู้ผู้ดำเนินด้วยปัญญาอันเป็นเครื่องรู้แจ้งชัดเป็นเวทกุ ผู้ถึงฝั่งแห่งวิทยาในพระศาสนานี้ ไม่มี ความสงสัยใน ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค และปฏิจสุมุปาบทธรรม ปัจจัยการ ย่อมบรรลุถึงวิเวก ธรรม คือพระอมฤตนิพพานด้วยประการฉะนี้

2

สันติธรรม

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงซึ่งสันติธรรมแก่โศตกมาณพ จึงตรัสพระคาถา ว่า *ยภิจิ สญชานาสิ โธตก อุททํ อโธ ติโยญญาปิ มชฌเม เอตํ วิทิตวา สงโคติ โลก* ภวาวาย มา กาสิ ตัณห์ แปลความว่า ดูกรโศตกะ ท่านมากำหนดรู้หมายรู้ซึ่งอารมณ์อันใดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นเบื่องบน เบื่องต่ำ เบื่องขวางสถานกลางว่า เป็นเครื่องข้องอยู่ในโลก เครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลกดังนี้แล้ว อย่าได้ทำซึ่งตัณหา ความปรารถนาเพื่อภพน้อยภพใหญ่เลยดังนี้

อธิบายว่า ท่านมารู้แจ้งสัญญาณนี้ด้วยปัญญาว่า เป็นเครื่องข้องเครื่องติดอยู่ในโลกดังนี้แล้ว อย่าได้ทำตัณหาความปรารถนาเพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ส่วนคำว่าเบื่องบน เบื่องต่ำ เบื่องขวางสถานกลางในพระคาถานั้น ก็มีนัยอธิบายเป็น 6 นัยเช่นเดียวกับเรื่องวิเวกธรรมที่กล่าวมาแล้ว

ทรงแสดงที่อาศัยแห่งกิเลสปัญจธรรมมีสัญญาเป็นนิทานว่า ตัณหา มานะ ทิวฏฐิ อันทำให้สัตว์เนิ่นช้า 3 ประการนี้ มีสัญญาความสำคัญหมายเป็นเหตุให้เกิด เมื่อบุคคลมาสำคัญหมายในส่วนอดีต อนาคต ปัจจุบัน สุข ทุกข์ อุเบกขา กุศลากุศล อัพยาภุต สามธาตุ สามภพ ด้วย

ประการใดๆ ปัญหาสังขาร ที่ทำให้เนิ่นช้า คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ บังเกิดล้าเจริญทวีขึ้นด้วย
ประการใดๆ ทำให้บุคคลเกิดความเห็นถือนั่นด้วยตัณหาวา เอตัมม นันเป็นของเรา ถือนั่นด้วย
มานะว่า เอโสหสมสมี เราเป็นนั่น ถือนั่นด้วยทิฏฐิว่า เอโส เม อตตนา นันเป็นตัวตนแก่นสารของ
เรา ดังนั้นแล้วก็ซึ้งอยู่ในอารมณ์นั้นๆ ด้วยฉันทะราคะ สเนหาอาลัย ผูกพันจิตใจไว้ไม่ให้ปลื้ม
ปลดออกได้ สัญญาอันเป็นนิทาน เป็นเหตุเกิดแห่งตัณหา มานะ ทิฏฐิที่ดี ตัณหา มานะ ทิฏฐิอัน
เกิดแต่สัญญานั้นก็ดี สงโค เป็นเครื่องข้องเครื่องติด เครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลกไม่ให้พ้นไปได้ เอตัม
วิทิตวา สงโคติ โลก ทานรู้แจ้งประจักษ์ว่าสัญญาเป็นเหตุแห่งตัณหา มานะ ทิฏฐิ ตัณหา
มานะ ทิฏฐิ มีสัญญาเป็นเหตุดังนี้แล้ว ทานอย่าได้ทำตัณหา คือความปรารถนาดิ้นรน ด้วยจำนง
หวังต่างๆ เพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ทานจงหยั่งญาณรู้ซึ่งด้วยตรัสรู้ คือ ปัญญา แล้วเห็นประจักษ์
แจ้งชัดว่า เป็นเครื่องผูกจำ เป็นเครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลก ทานอย่าได้ทำซึ่งตัณหา เพื่อภพน้อยภพ
ใหญ่เลย ตัณหาอันเป็นไปในอาหารวิสัยคือรูป เสียงกลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ แตกต่างโดย
อาการปฏิกูลเป็น 3 ประการ คือ กาม ตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหา 6 หมู่ ตามอารมณ์ สาม
อย่างตามอาการที่เป็นไปในภพ เป็นธรรมอันเกิดอีก เกิดขึ้นเป็นไปพร้อมกับทุกข์ คืออุปทานขันธ
ทานอย่าได้ทำตัณหานั้น เพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ทานจงละตัณหานั้นเสีย จงบรรเทาเสีย ทำ
ตัณหานั้นให้มีที่สุด ทานจงยังตัณหานั้นให้ถึงซึ่งอันจะยังเกิดตามไม่ได้ ทานจงละตัณหานั้นด้วย
สมุจเฉทปหานเถิดฯ

3

อนุปาทาปรินิพาน

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงอนุปาทาปรินิพานของพระอริยสาวก ผู้บรรลุนา
ภิกขุจัญญายตนสมาบัติ แก่อุปัชฌายาภพ โดยหลักเสียงสัสสตวาตะและอุจเฉทวาตะทั้งสองเสีย จึง
ตรัสพระคาถาว่า

อจฉิยา วาตเวเคน จิตตา อตถิ ปเลติ น อุเปติ สงขัม เอว มุณี นาม กายา วิมุตโต
อตถิ ปเลติ น อุเปติ สงขัม

แปลว่า เปลวเพลิงอันกำลังลมหดดับไปย่อมนับไม่ได้ว่าไปไหนฉันใด ท่านผู้เป็นมุณี พ้น
พิเศษแล้วจากนามกาย ย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้ นับไม่ได้ ว่าไปไหนฉันนั้น

วาตา อันว่าลมทั้งหลาย โดยปริยายในนิเทศ ว่าลมมาทิศบูรพา ปัจฉิม อุดร ทักษิณ ลมมี
อุลลิส ลมไม่มีอุลลิส ลมเย็น ลมร้อน ลมกล้า ลมแวมภา พัดมา แต่พื้นดินขึ้นไปได้โยชน์หนึ่ง ลมปักษัตว์

ปึกครุฑ ลมใบตาล ลมเปลวเพลิง อันกำลังลมเหล่านั้นพัดแล้วเปลวเพลิงย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมดังสงบบ้างไป ย่อมไม่ถึงซึ่งอันนั้น ย่อมไม่ถึงซึ่งโอรส ว่าเปลวเพลิงไปแล้วยังทิศโน้นๆ ดังนี้ ฉนใด บุคคลผู้บรรลุนิยามญาณตนสมาบัติเป็นเสมณินั้น เป็นผู้พ้นวิเศษแล้วจากรูปภายใน กาลก่อนเป็นปกติ ให้มรรคที่ 4 เกิดขึ้นในสมาบัตินั้น เป็นผู้พ้นวิเศษแล้วจากรูปภายนอก เพราะ ความที่พ้นจากรูปภายนอก อันท่านได้กำหนดรู้แล้ว เป็นอุปโตภาควิมุตติ พ้นวิเศษแล้วจากส่วนสอง ด้วย ส่วนสองเป็นขีณาสวะอรหัตต ถึงซึ่งอันไม่ตั้งอยู่คืออนุปปาทาปรินิพพานแล้วตรัสพระคาถา ต่อไปว่า

อตถิ ตสส น ปมาณมตถิ เยน นํ วชชํ ตํ ตสส นตถิ สพเพสุ ฆมเมสุ สมฺมุตเตสุ
สมฺมุตตา วาทปถาปิ สพเพ

แปลว่า สิ่งสภาวะเป็นประมาณของพระขีณาสพอสถงค์ดับแล้วย่อมไม่มี บุคคล
ทั้งหลายจะพึงกล่าวว่าท่านนั้นด้วยกิเลสใด กิเลสนั้นของท่านก็ไม่มีธรรมทั้งหลายมีขันธเป็นต้น อัน
พระขีณาสพถอนขึ้นพร้อมแล้ว แม้ทางวาทะทั้งปวงที่บุคคลจะพึงกล่าวพระขีณาสพท่านก็ตัดขึ้น
พร้อมแล้ว

สิ่งสภาวะอันเป็นธรรมนั้น ได้แก่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อมไม่มีแก่ท่าน
ท่านละเสียแล้ว ตัดขึ้นพร้อมแล้ว ท่านเผาเสียด้วยเพลิงคือญาณแล้ว เมื่อขันธ อยาตนะ ธาตุ คติ
อุบัติ ปฏิสนธิ ภพ สังขาร และวิภวภูต ท่านถอนขึ้นเสียแล้ว ตัดเสียขาดแล้ว มีอันไม่บังเกิดต่อไป
เป็นธรรมดา วาทะ อันเป็นคลองเป็นทางที่จะกล่าวด้วยกิเลสและขันธ และอภิสังขาร ท่านเพิกถอน
สละละวางเสียสิ้นทุกประการแล้ว ด้วยประการฉะนี้

4

ปริญญา 3 ประการ

การกำหนดรู้ตณหานั้น กำหนดรู้ด้วยปริญญา 3 ประการ คือ

1. ญาณปริญญา คือความกำหนดรู้ชัดเจกว่า นีรูปตณหา นีสัททตณหา นิคันธตณหา นี
รสตณหา นีโณฐัพพะตณหา นีธัมมตณหา อย่างนี้แลชื่อว่าญาณปริญญา
2. ตีรณปริญญานั้นคือ ภิกษุกระทำตณหาทั้ง 6 ให้เป็นของอันตนรู้แล้ว พิจารณา
ใคร่ครวญ ซึ่งตณหาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคเสียดแทง เป็นต้น
อย่างนี้แลชื่อตีรณปริญญา

ปหานปริญญานั้นคือ ภิกษุมหาพิจารณาใคร่ครวญ ฉะนี้แล้ว ละเสียซึ่งตณหา บรรเทาเสีย ถอนเสีย
และกระทำให้สิ้นไป ให้ถึงซึ่งความไม่เป็นต่อไปอย่างนี้และชื่อว่าปหานปริญญา

5

อาสวะ 4 ประการ

อนาสวา ผู้ที่ถือว่าไม่มีอาสวะคือไม่มีอาสวะ 4 ประการ ได้แก่ 1 กามาสวะ 2 ภวาสวะ 3 ทิฏฐาสวะ 4 อวิชชาสวะ บุคคลผู้ใดมาละเสีย ตัดเสียขาดแล้ว ซึ่งอาสวะทั้งหลายเหล่านั้น มิให้มันบังเกิดขึ้นได้ต่อไป ผู้นั้นเป็น อนาสวะ คือผู้ไม่มีอาสวะแล

6

อตตานุทิฏฐิ

อตตานุทิฏฐิติวุจจติ วิสตีวตถุกา สกกายทิฏฐิ สักกายทิฏฐิ อันมีวัตถุ พุทธบัณชิต เรียกว่า อตตานุทิฏฐิ ความตามเห็นซึ่งอาตมะตัวตน ได้ในชั้น 5 ชั้น ละ 4 วัตถุ บรรจบเป็นวัตถุ 20 ทิศคือปณฺฑนผู้ไม่ได้สดับฟัง ณ โลกนี้

- 1 รูปํ อตตโต สมนุปสสตี เห็นรูปโดยความเป็นต้นบ้าง
- 2 รูปวนตํ วา อตตานํ สมนุปสสตี เห็นตนเป็นรูปบ้าง
- 3 อตตนิ วา รูปํ สมนุปสสตี เห็นรูปมีในตนบ้าง
- 4 รูปสมํ วา อตตานํ สมนุปสสตี เห็นตนมีในรูปบ้าง ดังนี้

แม้ในเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็มีวัตถุอย่างละ 4 เช่นเดียวกัน จึงบรรจบเป็นกายทิฏฐิ 20 วัตถุ ด้วยประการฉะนี้

เมื่อบุคคลตรัสรู้อรียสัจ 4 ประชุมลงในขณะจิตอันเดียวได้แล้วชื่อว่า เป็นผู้ละ สักกายทิฏฐิ เมื่อบุคคลใดมาเช่นหม่า ซึ่งอตตานุทิฏฐิ คือความเห็นผิดว่าเป็นอัตตาตัวตนลงเสียได้ แล้ว ก็จะเป็นบุคคลผู้ข้ามมฤตยูความตายเสียได้ เอวํ โลกํ อเวกชนตํ มัจจุราชา น ปสสตี เมื่อบุคคลมาเห็นซึ่งโลกทั้งหลาย คือขันธ์โลก อายตนโลก และธาตุโลก โดยความเป็นของสูญ สंहารอตตานุทิฏฐิลงเสียได้อย่างนี้ มฤตยูราช คือความตายย่อมไม่เห็น เพราะบุคคลผู้นั้นพ้นสัตว์วิสัยเสียแล้ว มัจจุราชย่อมไม่เห็นซึ่งผู้นั้น ผู้นั้นย่อมถึงพระนิพพานธรรมอันเป็นวิสัยแห่งมฤตยูราช ล่วงวิสัยมฤตยูราชเสียได้ด้วยประการฉะนี้

7

สังสารทุกข์

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนา ซึ่งสังสารทุกข์ไว้ว่า สังสภาระการท่องเที่ยวเกิดตายของสัตว์เปรียบเหมือนสระ คือเป็นโอกาสที่เปลี่ยวที่ลงของสัตว์ทั้งหลาย

สโรติ วุจติ สัสาโร ก็ที่ท่านเรียกว่าสังสาระนี้หมายถึงความท่องเที่ยวไปด้วยการบังเกิด และจุติ อาคมณิ การมาสู่โลกนี้ คมนิ การไปสู่โลกหน้า คมนาคมนิ ทั้งไปและมา กาลิ กาลกิรียา คือมรณะชาติชีวิตินทรีย์ คติ ความไป ภวากโว ภพน้อยภพใหญ่ จุติ ความเคลื่อนจากภพ อุปปตติ ความเข้าถึงอัตรภาพ นิพพตติ ความปรากฏชัดแห่งขันธ ชาติ ความเกิด ชรา ความแก่ มรณิ ความตาย

ความท่องเที่ยว บังเกิด กำเนิด เกิด แก่ ตาย อันเป็นประหนึ่งโคจรกลมคอเข้าไว้ในแอก ฉะนั้น ได้ชื่อว่า สังสาระ คือเลือกไล่ดันไป ซึ่งแสดงไว้ว่า ขนธานํ ปฏิปาฏิยา ชาติอายตนา นญจ อนโนจฉินนํ วัฏฏมานา สัสาโรติ วุจติ ลำดับแห่งขันธธาตุ และอายตนะทั้งหลายเป็นไป อยู่ไม่ขาดสาย ผู้รู้ท่านกล่าวว่า สงสโร คือความเลือกชานท่องเที่ยวไป

สังสาระนี้ เมื่อจะกำหนดนามในสาคร 4 เป็นดังนี้ สังสารสาคร 1 ชลสาคร 1 นยสาคร 1 ญาณสาคร 1 สังสารสาครชื่อว่าสโร คือสังสาระเปรียบเหมือนสระ

บทว่า มชฌเม สรสมิ ติฏฐุตํ นั้นแสดงว่า สระสังสารสาครนี้ เป็นมัธยมสถานกลาง เพราะว่าที่สุดเบื้องต้น และที่สุดเบื้องปลายแห่งสังสาระนั้น อันบุคคลหาผู้รู้ชัดไม่ ในเงื่อนไขเบื้องต้น และเบื้องปลายแห่งสังสาระนั้นไม่ปรากฏ จึงเป็นมัธยมสถานกลาง ด้วยประการฉะนี้

มชฌเม สัสาเร สดตา จูติตา ก็แลสัตว์ทั้งหลายได้ตั้งอยู่แล้วในสังสาระอันเป็นสถานกลาง ซึ่งเกิดโสมะห้วงน้ำใหญ่ท่วมท้น คือ 1 กามโสมะ 2 ภวโสมะ 3 ทิฏฐิโสมะ 4 อวิชชาโสมะ โสมะทั้ง 4 แต่ละอย่างๆ อาศัยปัจจัยนั้นๆ แล้วเกิดขึ้น เจริญทวีมากขึ้นเป็นห้วงพัดพาสัตว์ให้เพียบด้วยทุกข์ คือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ในสระสังสาระนั้นถูกภัยใหญ่เบียดเบียนรำไป ภัยใหญ่คือ ชาติ ความเกิด ชรา ความแก่ พยาธิ ความเจ็บ ป่วยไข้ มรณิ ความตาย แดกขาดแห่งชีวิตินทรีย์ ทกขิ ความทุกข์กายลำบากใจ เหล่านี้แหลเป็นภัยใหญ่หลวงนัก เมื่อเกลือบกล่นอยู่ในสระสังสาระ ชรามจุปเรตานิ เหล่าสัตว์ผู้ตั้งอยู่ ณ สังสาระอันเป็นสถานกลาง เกิดห้วงและมีภัยใหญ่หลวง เป็นสัตว์อันความแก่และความตายแวดล้อมเบียดเบียนเป็นนิตย์ ความแก่และความตาย ท่านกำหนดเป็นประธานแห่งความทุกข์ทั้งหลาย เอวมา ทิตเก โลเก ชราย มรณเณ จ โลกคือขันธ ธาตุ อายตนะ รุ่งเรืองแต่ต้น เพราะความแก่และความตายเข้าจุดเผา เหล่าสัตว์ที่ตั้งอยู่ ณ สระสังสาระ อันเป็นสถานกลาง เกิดห้วงและภัยใหญ่หลวง รุมเบียดเบียนด้วยประการฉะนี้

8

เนกขัมมธรรม

เนกขมมํ ปสส เขมโต ท่านจงเห็นเนกขัมมะโดยความเป็นธรรมเกษม จากโยคะทั้งปวง เถิดฯ

พระนิพพาน ก็ชื่อว่า เนกขัมมะ ปฏิปทาที่จะให้สัตว์ถึงพระนิพพานก็ชื่อว่า เนกขัมมะ นิพพานคามินีปฏิปทา ชื่อว่าเนกขัมมะนั้น คือสัมมาปฏิปทา ปฏิบัติดำเนิน กาย วาจา จิตชอบ อนุโลมปฏิปทา ปฏิบัติ อนุโลมแก่ธรรมนั้น *อปจฺจนิกปฏิปทา* ปฏิบัติไม่เป็นข้าศึกแก่พระนิพพาน *อนฺวตฺตปฏิปทา* ปฏิบัติไปตามเนื้อความแห่งพระนิพพาน *ธมฺมานุปฏิปทา* ปฏิบัติซึ่งธรรมอันสมควรแก่โลกุตตรธรรม คือบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ รักษาทวารในอินทรียทั้งหลาย รู้ประมาณใน โภชนะประกอบตามซึ่งธรรมของผู้ตื่นอยู่ คือสติสัมปชัญญะ สติปัฏฐาน 4 สัมมปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 อัฐังคิกมรรค 8 นิพพานคามินีปฏิปทา มีศีลสังวรเป็นต้น นี้ชื่อว่า เนกขัมมธรรม เป็นเบื้องต้นที่จะจะให้บรรลุถึงเนกขัมมะคือพระนิพพาน *ปสฺสิดว* เมื่อบุคคลมา เห็นแล้วเลือกแล้วให้มีการแจ้งแล้ว กระทำให้ปรากฏแล้ว ซึ่งเนกขัมมะคือพระนิพพานอันเป็นธรรม เกษมย์อมพันทุกข์ทั้งปวง เป็นผู้ปลดปล่อยในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อแล

9

อุปสันตบุคคล

สิ่งอันใดหรืออารมณ์อันใดที่ได้ยึดไว้แล้ว จับต้องแล้ว ถือมั่นแล้ว ด้วยอำนาจ ตัณหา มานะ และทิฐิ อันมีอยู่ในสันดาน สิ่งอันนี้ หรืออารมณ์อันนี้ ท่านพึงสละละวางเสีย พึงปลดปล่อยเสีย พึงละเสียพึงบรรเทาเสีย พึงกระทำให้มีที่สุด พึงให้ถึงซึ่งอันเกิดตามไม่ได้ *มา เต วิชฺชตุ กิญฺจนํ* เครื่องกังวลคือราคะ โทสะ โมหะ และทิฐิ กังวลคือกิเลสและทุจริตอย่าให้มีในสันดาน *ยํ ปุพฺเพ ตํ วิโสเสหิ* สิ่งใดมีในกายก่อน ท่านจงยังสิ่งนั้นให้เหือดแห้ง *ปจฺจมา เต มาหุ กิญฺจนํ* กังวลใน ภายหลัง อย่าให้มีในสันดาน *มชฺฌเม เจ ใน คเหตฺสสฺสิ* ท่านอย่าได้ถือเอา ณ ท่ามกลาง *อุปฺสนโต จริสฺสสิ* ท่านก็จักเป็นคนสงบระงับแล้ว เทียบอยู่

10

กุมารกสัลป เทวตาปุจฉิตปัญหาพยากรณ์

ปัญหาว่า มีจอมปลวกแห่งหนึ่ง กลางคืนเป็นคว้น กลางวันเป็นเปลว ฯลฯ พราหมณ์สั่งให้ ศิษย์ชื่อสุเมธขุดด้วยคัสตรา สิ่งนั้นได้แก่อะไร?

พระตรัสพยากรณ์ว่า จอมปลวกได้แก่ร่างกายอันเจือด้วยสมภธาตุของมารดาบิดา และ มหาภูตธาตุทั้ง 4 จึงเกิดมีขึ้นได้ กลางคืนเป็นคว้นหมายถึงการตรัสรู้นึกคิดของบุคคล พราหมณ์ ได้แก่ ตถาคตสุเมธได้แก่ภิกษุผู้มีปัญญาดีในพระธรรมวินัยนี้ การขุดหมายถึงความเพียร คัสตรา หมายถึงอริยปัญญาอันสามารถประหารกิเลสดังนี้แลฯ

เหตุเกิดความเพียร

เมื่อความเพียรจะเกิดขึ้น ก็เพราะสังเวควัตถุเบื้องต้น 8 ประการคือ ชาติทุกข์ 1 ชราทุกข์ 1 พยาธิทุกข์ 1 มรณทุกข์ 1 อภัยทุกข์ 1 อนาคตทุกข์ 1 อาหารคเวลิทุกข์ 1

ภทเทกรัตตสูตร

สมัยสมเด็จพระผู้มีภาคเจ้าเสด็จประทับที่พระเชตวันาราม กรุงสาวัตถี ได้ตรัสภทเทกรัตตสูตรแก่ภิกษุทั้งหลายว่า

ผู้มีปัญญา ไม่ควรให้สิ่งล่วงไปแล้วมาตาม ไม่ควรหวังสิ่งซึ่งยังมาไม่ถึง เพราะว่าสิ่งใดล่วงพ้นไปแล้วสิ่งนั้นอันเราละเสียแล้ว อนึ่งสิ่งใดซึ่งไม่มาถึงแล้ว สิ่งนั้นก็ยังไม่มาถึง เพราะฉะนั้นผู้มีปัญญาจึงไม่ควรให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตาม ไม่ควรหวังสิ่งซึ่งไม่มาถึง ก็ผู้มีปัญญาได้มาเห็นธรรม ซึ่งเป็นปัจจุบันเกิดขึ้นจำเพาะหน้าแจ้งชัดอยู่ในที่นั้นๆ ความเห็นแจ้งธรรม ซึ่งเป็นปัจจุบันของท่าน นั้นไม่ถ่วงง่อน ไม่กำเริบด้วยดี ผู้มีปัญญาอันมาด้วยความเห็นแจ้งในธรรมซึ่งปัจจุบันอันไม่ถ่วงง่อนและไม่กำเริบด้วยดีแล้ว ควรเจริญความเห็นนั้นไว้นิ่งๆ ความเพียรเผากิเลสให้เราร้อน อันผู้มีปัญญาควรรีบทำเสียในวันนี้ทีเดียว ใครจะพึงรู้ว่าความตายจะมีในวันพรุ่งนี้ เพราะว่ารู้ความหน่วงเหนี่ยว ความผูกพันกับด้วยมฤตยูความตายซึ่งมีเสมาใหญ่นั้นไม่ได้เลย เพราะฉะนั้นความเพียรเผากิเลสให้เราร้อน อันผู้มีปัญญาควรทำเสียในวันนี้ทีเดียว นักปราชญ์ผู้สงบระงับย่อมกล่าวสรรเสริญผู้มีปัญญาซึ่งมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ มีความเพียรเผากิเลสให้เราร้อน ไม่เกียจคร้านขยันหมั่นเพียรทั้งกลางวันและกลางคืนอย่างนี้ ผู้นั้นแลว่าผู้มีราตรีเดียวเจริญดังนี้ เมื่อตรัสอุเทศนี้จบแล้ว จึงตรัสวิมิงค์ต่อไปว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตามอยู่ไหน? บุคคลมาคิดว่า ณ กาลล่วงไปแล้วเมื่อก่อน เราได้เป็นผู้มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างนี้ๆ แล้ว นำความเพลิดเพลินในขันธมีรูปขันธเป็นต้น ซึ่งล่วงไปแล้วนั้น มาตามอยู่ ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แล ชื่อว่าบุคคลให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้ว มาตามอยู่ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลไม่ให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้ว มาตามอยู่เป็นไหน? เล่า บุคคลมาคิดว่า ณ กาลไกลล่วงไปแล้วเราได้เป็นผู้มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างนี้ๆ แล้วไม่นำความเพลิดเพลินในขันธ มีรูปขันธเป็นต้น ซึ่งล่วงไปแล้วนั้นมาตาม อยู่ ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แลชื่อว่าบุคคลไม่ให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตามอยู่ เบื้องหน้าก็ไม่ปรารภนาไม่ให้มาตามอยู่ และปัจจุบันก็ไม่ให้มาตามอยู่ ไม่ถือว่าเราว่าเขา ชื่อว่าไม่ถ่วงง่อนอยู่ในธรรมทั้งหลาย พระอรียสาวกและสัตบุรุษท่านไม่ตามเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็น

ตัวตนบ้าง ไม่ตามเห็นตัวตนว่ามีรูป เวทนา สังขาร วิญญาณบ้าง ไม่ตามเห็นรูป เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณในตัวตนบ้าง ไม่ตามเห็นตัวตนในรูป เวทนาสัญญา สังขาร วิญญาณ
บ้าง ภิคุทั้งหลายอย่างนี้และ ชื่อว่า บุคคลไม่ถ่องแท้ในธรรมทั้งหลาย ซึ่งเกิดขึ้นจำเพาะ
หน้าจะนั่นแล

13

พหุเวทนิยสูตร

สูตรนี้ว่าด้วยเวทนา เวทนา 2 นั้นคือ เวทนาทางกายอย่าง 1 เวทนาทางจิตอย่าง 1
เวทนา 3 นั้น คือ สุข 1 ทุกข์ 1 อุเบกขา 1 เวทนา 5 นั้นคือ สุขเวทนา 1 ทุกข์เวทนา 1 โสมนัสส
เวทนา 1 โทมนัสสเวทนา 1 อุเบกขาเวทนา 1 เวทนา 6 อย่างนับตามทวาร 6 เวทนา 18 เวทนา 36
เวทนา 108

14

พึงเป็นคนมีสติ

อย่าถือนั่นกังวลในโลกทั้งปวง ความเสื่อมปัญญา นักปราชญ์ท่านติเตียน ความเจริญ
ปัญญา เลิศกว่าความเจริญทั้งปวง

15

อนุตตริยะะ 6

พระผู้มีพระภาค ตรัสเทศนาแก่ภิกษุทั้งหลายว่ากิจทั้งหลายไม่มีกิจอื่นยิ่งขึ้นไปกว่าสิ่ง
เหล่านี้คือ ความเห็น 1 ความฟัง 1 ความได้ศรัทธา 1 ความศึกษา 1 ความบำเรอปฏิบัติ 1 ความ
ระลึก 1

16

อปัณณกกรรม

ความสำรวมอินทรีย์ 6 ไม่ดูด้วยนิมิต ไม่ดูด้วยอนุพยัญชนะ ให้ดูด้วยอสุกนิมิต ความรู้
ประมาณในโภชนะและชาคริยานุโยค ความพากเพียรอย่างผู้ตื่นอยู่ โดยกำหนดเวลาไว้ดังนี้
ตั้งแต่อรุณขึ้นไปตลอดถึงพลบค่ำเวลา 1 ตั้งแต่ย่ำค่ำไปจนถึงหนึ่งยามเวลา 1 ยามกลางตั้งแต่ 4

หุ่มนอนจนถึง 8 หุ่บลุกขึ้น - ตั้งแต่ยามกลางล่งไปแล้ว จนตลอดอรุณขึ้นมาใหม่เวลา 1 เวลาเป็น
ที่ชำระจิตให้บริสุทธิ์ เป็น 3 เวลาฉะนี้ ให้ผู้ประกอบความเพียรทำอย่างนี้จึงชื่อว่าชาคริยานุโยค
ธรรม 3 ประการจะให้กำจัดเสียซึ่งอาสวะเรียกว่าอภินกธรรม ผู้ปฏิบัติตามชื่อว่าทำ
ความเพียรไม่ผิดดังนี้

17

อริยทรัพย์

สัทธา 1 หิริ 1 โอตตัปปะ 1 พาหุสัจจะ 1 วิริยะ 1 สติ 1 ปัญญา 1

18

ธรรมเป็นเหตุเจริญเจโตวิมุตติ

ก. ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี อันนี้เป็นไปเพื่อความแก้แค้น
แห่งเจโตวิมุตติที่ยังไม่แก้แค้น

ข. ภิกษุเป็นผู้มีศีล สรรวมด้วยธรรม เครื่องสรวมคอปาทิโมกษ์ ถึงพร้อมด้วยมรรยาท
และที่เที่ยวไปอันสมควรอยู่เป็นนิตย เห็นภัยในโทษมีประมาณน้อยโดยปกติ สมาทานศึกษาอยู่
ในสิกขาทั้งหลาย ธรรมอันนี้เป็นไปด้วยดี เพื่อความแก้แค้นแห่งเจโตวิมุตติที่ยังไม่แก้แค้น

ค. ภิกษุเป็นผู้พากเพียรหมั่น ไม่ทอดธุระในการกุศล ธรรมอันนี้เป็นไปเพื่อความแก้แค้น
แห่งเจโตวิมุตติ

ฅ. ภิกษุเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันเห็นยังความเสื่อม และความดับของ
สังขารทั้งหลายเป็นปัญญาอย่าประเสริฐ อาจแทงกิเลสได้โดยไม่เหลือ เป็นไปเพื่อความสิ้นทุกข์
โดยชอบ เป็นไปเพื่อความแก้แค้นแห่งเจโตวิมุตติ

19

สัลเลขกถา

ถ้อยคำเครื่องขัดเกลากิเลส 10 ประการคือ เจริญถึงความมักน้อย 1 เจริญถึงความสันโดษยินดีด้วยของที่มีอยู่ 1 เจริญถึงความสงัด 1 เจริญถึงความไม่ระคนด้วยหมู่ 1 เจริญถึงความปรารถนาซึ่งความเพียร 1 เจริญถึงศีลความสำรวมกายวาจา 1 เจริญถึงสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์อันเดียว 1 เจริญถึงปัญญาความรู้ทั่วถึง 1 เจริญถึงวิมุตติความพ้นวิเศษ 1 เจริญถึงวิมุตติญาณทัสสนะปัญญารู้เห็นในวิมุตติ 1 รวมเป็น 10 ประการ

20

วิธีถ่ายถอนกิเลส

พึงเจริญอสุภภาวนา เพื่อละราคะเสีย พึงเจริญเมตตา เพื่อละพยาบาทเสีย พึงเจริญอานานสติเพื่อเข้าไปตัดวิตกเสีย พึงเจริญนิจฺจสัญญา เพื่อถอนอัสสมิมานะเสีย อนัตตาสัญญาก็พึงเห็นพึงตั้งใจไว้ด้วยดี ความถอนอัสสมิมานะขึ้นเสียได้ เป็นบริณิพพานในทิฏฐธรรมภพปัจจุบันนี้ทีเดียว

21

พหุธาตุกสูตร

ณ กาลใด ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในธาตุ เป็นผู้ฉลาดในอายตนะ เป็นผู้ฉลาดในปัจจุสมุปาทธรรม เป็นแดนอาศัยเกิดขึ้นพร้อม เป็นผู้ฉลาดในฐานะ – อฐานะ คือ สิ่งที่เป็นได้ เป็นไม่ได้ ภิกษุผู้ฉลาดอย่างนี้ นักปราชญ์เรียกว่าเป็นบัณฑิตผู้มีปัญญาได้ส่วน

ธาตุ 18 คือ จักขุ 1 รูปธาตุ 1 จักขุวิญญาณ ธาตุ 1 โสตรธาตุ 1 โสตวิญญาณธาตุ 1 สมานธาตุ 1 คันธธาตุ 1 สมานวิญญาณธาตุ 1 ชิวหาธาตุ 1 รสธาตุ 1 ชิวหาวิญญาณธาตุ 1 กายธาตุ 1 โผฏฐัพพธาตุ 1 กายวิญญาณธาตุ 1 มโนธาตุ 1 วาโยธาตุ 1 วิญญาณธาตุ 1

ธาตุ 6 คือ ปฐวีธาตุ 1 อาโปธาตุ 1 เตโชธาตุ 1 วาโยธาตุ 1 อากาเสธาตุ 1 วิญญาณธาตุ 1

ธาตุ 6 อื่นอีกคือ สุขธาตุ ธาตุคือสุข 1 ทุกข์ธาตุ ธาตุคือทุกข์ 1 โสมนัสสธาตุ ธาตุคือผู้มีใจดี 1 โทมนัสสธาตุ ธาตุคือผู้มีใจชั่ว 1 อุเบกขาธาตุ 1 อวิชชาธาตุ 1

ธาตุเหล่านี้คือ กามธาตุ ธาตุคือกาม 1 เนกขัมมธาตุ ธาตุคือความออกไปจากกาม 1 พยาบาทธาตุ ธาตุคือพยาบาท 1 อพยาบาทธาตุ ธาตุ คือความไม่พยาบาท 1 วิหิสฺสธาตุคือความเบียดเบียน 1 อวิหิสฺสธาตุ ธาตุคือความไม่เบียดเบียน 1 รวมเป็น 6 ประการ

ธาตุ 3 เหล่านี้คือ กามธาตุ ธาตุคือกาม 1 รูปธาตุ ธาตุคือรูป 1 อรูปธาตุ ธาตุคืออรูป 1 ฯ

ธาตุ 2 เหล่านี้คือ สังขตธาตุ ธาตุอันปัจจัยตกแต่ง 1 อสังขตธาตุ ธาตุอันเป็นปัจจัยไม่ตกแต่ง 1 ฯ

ก็อายตนะทั้งหลายที่เป็นภายใน 6 ที่เป็นภายนอก 6 เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในปฏิจลสมุปาทธรรมอันมีวิชาเป็นต้น ไปจนถึง สงขิตเตน ปญจุปาทาน ขนธาปี ทุกขา นั้นย่อมรู้ชัดว่า บุคคลได้บรรลุพระโสดาบันแล้วเป็นคนไม่ถ้อยมั่น ปุถุชนย่อมถ้อยมั่นในสังขาร ถือว่า ตัวตนเราเขาว่าเที่ยงแท้

ธรรมปริยายนี้ชื่อ พุทธธาตุสูตร ว่าด้วยธาตุมาก เรียกว่า จตุปริวัฏฏ์ เวียนรอบ 4 บ้าง ว่า อัมมาทาสา แวนสองธรรมบ้าง ว่า มตฺตุนุกฺกิ กลองอมฤตเกรียวบ้าง ว่า อนุตฺตรสงฺคามวิชัย เครื่องชนะสงครามอันเยี่ยมบ้าง

22

พระอภิธรรมปรมัตถสังคหะ

นมตฺถ สฺสคตสฺส ฯ สมมาสมพุทฺธมตฺถํ สสทฺธมม คณฺหตตมํ อภิวกทีย ภาสิสฺสํ อภิธมฺมตตถ สงคหํ ตตถ วุตตภาภิธมฺมตถา จตฺฐา ปรมตถโต จิตฺตํ เจตสิกํ ฐปํ นิพพานมิตฺติ สพฺพภาติ

บัดนี้จะแสดงพระอภิธรรมปรมัตถสังคหะ ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคบรมศาสดาจารย์ ญาณสัพพัญญู ผู้เป็นบรมครูเจ้าได้ตรัสไว้ อันท่านพระอนุรุทธาจารย์นำมาประพันธ์เป็นคาถา 9 ประการดังต่อไปนี้

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง จัดโดยหมวดเป็น 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สงเคราะห์ลงเป็น 3 ประการ คือจิต เจตสิก รูป ฯ วิญญาณชั้นนี้เป็นจิต เวทนา สัญญา สังขาร เป็นเจตสิก รูปชั้นแยกเป็นภูตรูป และอุปาทายรูป ส่วนอสังขธรรมนั้นได้แก่พระนิพพาน ซึ่งมีอารมณ์เดียวแห่งด้วยอริยมรรค จิต – อริยผลจิตแล้ว

จิตแยกเป็น 4 ประเภท โดยภูมิ คือกามาวจรจิต 1 รูปาวจรจิต 1 อรูปาวจรจิต 1 โลกุตตรจิต 1 จิตซึ่งเป็นไปในสันดานของสัตว์ ซึ่งเกิดในกามภพ 11 คืออบายภูมิ 4 กามสุคติภูมิ 7 ชื่อว่ากามาวจรจิต 54 ดวงจิตซึ่งเป็นไปโดยมากในสันดานของสัตว์ ซึ่งเกิดในรูปภพชื่อว่า รูปาวจร 15 ดวง จิตซึ่งเป็นไปโดยมากในสันดานของสัตว์ ซึ่งเกิดในอรูปภพชื่อว่า อรูปาวจรจิต 12 ดวง จิตซึ่งข้ามขึ้นจากโลก คือปัญจุปาทานชั้นไม่มียาสวะชื่อว่า โลกุตตรจิต คือ อริยมรรคจิต 4 อริยผลจิต 4 เป็น 8 ดวง สิริรวมเป็นจิต 89 ดวง ด้วยประการฉะนี้

เจตสิก 25 ดวง เป็นธรรมเป็นไปในจิต เกิดกับดับพร้อมไปกับจิต ซึ่งแจกโดยประเภท และอาการแตกต่างแห่งหมวดธรรม นับได้ 25 ดวงด้วยประการฉะนี้

ธรรมสังคหะ 6 อาการ คือ เวทนา 6 เหตุ 6 กิจ 6 ทวาร 6 อารมณ 6 วัตถุ 6 ด้วยประการ
ฉะนี้

ฉกัฏ 6 คือ วัตถุ 6 ทวาร อารมณ 6 วิญญาน 6 วิถีจิต 6 วิสยปวัตติ 6

จตุกกะ 4 คือ ภูมิจตุกกะ ได้แก่ภูมิทั้ง 4 คือ อบายภูมิ 1 กามสุคติภูมิ 1 รูปาวจรภูมิ 1

อรุปาวจรภูมิ 1 ปฏิสนธิจตุกกะ ท่านจำแนกปฏิสนธิออกเป็น 4 คือ อบายภูมิปฏิสนธิ 1 กามสุคติ
ปฏิสนธิ 1 รูปาวจรปฏิสนธิ 1 อรูปาวจรปฏิสนธิ 1 กัมมจตุกกะ ท่านแสดงกรรมดวยประเภทแห่งกิจ
4 คือ ชนกรรม 1 อุปฆาตกรรม 1 ยักรกรรมอีก 4 ประการ คือ คุกรกรรม 1 อาสันนกรรม 1
อาจิณณกรรม 1 กตัตตกรรม 1 อธิบายคุกรกรรมนั้นคือ กรรมหนัก ฝ่ายบุญได้แก่ฌานสมาบัติ
ฝ่ายบาปได้แก่อนันตริยกรรมธรรมทั้ง 5 อาสันนกรรมนั้นได้แก่กุศลกิจและอกุศลกิจที่ทำใกล้เวลา
มรณะ อาจิณณกรรมนั้นได้แก่กุศลและอกุศลที่บุคคลทำอยู่เนืองๆ กตัตตกรรมนั้นได้แก่กุศลและ
อกุศลมีกำลังอ่อน ยักรกรรมอีก 5 ประการ คือ ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม 1 อุปปัชชเวทนียกรรม 1
อปราปรเวทนียกรรม 1 อโหสิกรรม 1

มรณจตุกกะ ท่านแสดงลักษณะมรณะ 4 ประการ คือ อายุขยมรณะ 1 กัมมขยมรณะ 1
อุภยักขยมรณะ 1 อุปปัจเจกัมมุนามรณะ 1 ชาติทุกข์เป็นเบื้องต้น ชราพยาธิเป็นท่ามกลาง มรณ
ทุกข์เป็นเบื้องปลาย

รูปสังคหะสังเขป 5 ประการ คือ สมุทเทศนัย 1 วิภาคนัย 1 สมุฏฐานนัย 1 กลาปนัย 1
ปวัตติกนัย 1 อธิบายว่าลักษณะที่แสดงรูปโดยย่อชื่อว่าสมุทเทศนัย วิธีจำแนกรูปทั้งปวงโดยส่วน
หนึ่งๆ ชื่อว่าวิภาคนัย วิธีแสดงปัจจัยที่เป็นเหตุให้เกิดรูปมีกุศลากุศลเป็นต้นชื่อว่า สมุฏฐานนัย วิธี
แสดงรูปบรรดาที่เกิดดับพร้อมกันเป็นหมู่เป็นแผนภูมิจักขุทสกะเป็นต้นชื่อว่ากลาปนัย วิธีแสดง
ความเกิดเป็นลำดับแห่งภพและกาลของสัตว์ทั้งหลายชื่อว่าปวัตติกนัย

พิพพาน ปน โลกุตตร อสงขต บัณฑิตกล่าวว่า โลกุตตรธรรมสังขตธาตุ ไม่มี
เครื่องปรุงเป็นของบริสุทธ์ ไม่มีเรื่องเกิดและดับ พระนิพพานนั้นเป็นของธรรมชาติอันบุคคลจะพึง
ทำให้แจ้งได้ด้วยอริยมรรคญาณทั้ง 4 เมื่ออริยมรรคธรรมเกิดขึ้นแล้วจึงเห็นพระนิพพาน เอวิมปิ
พระนิพพานนั้นเมื่อกล่าวโดยสภาพก็มีอย่างเดียวกัน เพราะเหตุอันแหละ พระนิพพานนี้จึงเป็น
เอกปฏิเวธวิสมัย ตรัสรู้ได้ในขณะจิตเดียวด้วยประการฉะนี้

สมุจจัยสังคหะ 4 คือ อกุศลสังคหะ 1 มิสกสังคหะ 1 โภธิปักขียสังคหะ 1 สัพพัตตสังคหะ
1 อกุศลสังคหะนั้นท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เป็นอกุศลเป็นอาการ 535 มิสกสังคหะนั้น ท่าน
สงเคราะห์เหล่าธรรมทั้งกุศลและอกุศลเจือปนกัน โภธิปักขียสังคหะนั้นท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่
เป็นฝักฝ่ายแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ 37 ประการ สัพพัตตสังคหะนั้นท่านสงเคราะห์ธรรมส่วนที่
เรียกว่า ชันธ อายตนะ ธาตุ อริยสัจจ์

จะแสดงสมุจจัยสังคหะตามที่ได้ยกนิเชปบทขึ้นตั้งไว้นั้นสืบไป

ในอกุศลสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่ากรรมที่เป็นอกุศลสังกิล 7 หมวด คือ อาสวะ 4 โหระ 4 โยคะ 4 คันถะ 4 อุปทาน 4 นิรวรณ 5 สังโยชน์ 10

ในมิสสาสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่ากรรมที่เจือกันทั้งกุศลอกุศล เป็น 7 หมวด คือ ชาติ 6 หมวด 1 องค์ฌาน 5 หมวด 1 อายุตนะ 12 หมวด 1 อินทรีย์ 22 หมวด 1 อธิปติ 4 หมวด 1 อาหาร 4 หมวด 1

ในโพธิปักขิยสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์กรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งโพธิญาณ 7 หมวด คือ สติ ปฏิฐาน 4 สัมมปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 อริยมรรคมีองค์ 8

ในสัมพัทธสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์กรรมที่ไม่ได้เรียกว่าสัตว์บุคคล จัดไว้ 5 หมวด คือ ชันธ 5 อุปาทานชันธ 5 อายุตนะ 12 ชาติ 18 อริยสัจ 4

จะแสดงปัจจัยสังคหะประเภทที่ 8 สืบไป

ปัจจัยสังคหะนี้ ท่านสงเคราะห์ซึ่งธรรมปัจจัยตามนัย 2 ประการ คือ ปฏิจจสมุปบาท ปัจจัยนัย 1 สมมติมหาปฏิฐานปัจจัยนัย 1 นัยอันใดที่พระบรมครูสัพพัญญูตรัสเทศนาไว้ใน ปฏิจจสมุปบาทธรรม นัยอันนั้น ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาทนัย นัยอันใดซึ่งพระองค์ตรัสเทศนาไว้ใน พระคัมภีร์สมันมหาปฏิฐาน นัยอันนั้นชื่อว่า ปฏิฐานนัย

ในปัจจัยสังคหะนี้ พระอรรถกถาจารย์ยกเอานัยทั้งสองประการนั้นประชุมกันแสดงออกให้ พิจารณาเพื่อให้สาธุชนได้ทราบ ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัย ธรรมเหล่านี้เกิดแต่ปัจจัย โดยนัยพระบาลี ในปฏิจจสมุปบาทธรรมว่า อวิชชา ป/จยา สงขาร ป/จยา วิญญาน ดังนี้ เป็นต้น มี เนื้อความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาน วิญญานเป็นปัจจัย ให้เกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็น ปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทานเป็น ปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ โสภปริเทวะ ทุกข โทมนัส อุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมอาศัยเหตุปัจจัยต้อๆ กันด้วย ประการฉะนี้

ในปฏิฐานนัยนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาจำแนกปัจจัย 24 ประการ มีเหตุ ปัจจัยเป็นต้น มีอวิคตปัจจัยเป็นที่สุด

ก็เหตุปัจจัยนั้น ได้แก่กรรมเป็นเหตุ เป็นคำ เป็นมูล ในฝ่ายกุศลมี 3 คือ อโลภะ ความไม่ โลภ อโทสะ ความไม่โกรธ อโมหะ ความไม่หลง ในฝ่ายอกุศลก็มี 3 คือ โลภะ โทสะ โมหะ นี้แหละ ท่านว่า เหตุปัจจัย

อารัมมณปัจจัยนั้น ได้แก่อารมณ์ทั้ง 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ อารมณ์ ทั้ง 6 นั้น ย่อมเป็นที่ยึดหน่วงแห่งจิตและเจตสิกทั้งปวง อันเกิดขึ้นในทวารทั้ง 6 มีจักขุ ทวารเป็นต้น จึงชื่อว่าอารัมมณปัจจัย

อธิปัตย์ปัจจัยนั้น ได้แก่กรรมอันเป็นอุปการะด้วยความเป็นใหญ่ในธรรมทั้งหลายอัน
เนื่องกัน อนันตรปัจจัย แลสมันตรปัจจัยนั้น ได้แก่กรรมอันบังเกิดก่อนแล้วจึงเป็นอุปการะปัจจัยให้
โอกาสแก่กรรมอันบังเกิดภายหลัง หารกรรมอื่นชั้นในระหว่างมิได้ สหชาติปัจจัยนั้น ได้แก่ กรรมอัน
เป็นอุปการะด้วยความเป็นของเกิดขึ้นพร้อมกัน ประหนึ่งเปลวประทีปกับแสงสว่างอันเกิดพร้อมกัน
ฉะนั้น อัญญมัญญปัจจัยนั้น ได้แก่กรรมที่เกิดอาศัยกันและกันจึงตั้งอยู่ได้ ดังไม้สามท่อนอันอิง
อาศัยกันและกันฉะนั้น

นิสสัยปัจจัยนั้น ได้แก่กรรมอันเป็นอุปการะคือที่อาศัย ประหนึ่งแผ่นดินเป็นที่อาศัยแห่ง
ต้นไม้แลภูเขาฉะนั้น อุปนิสสัยปัจจัยนั้น ได้แก่กรรมอันเป็นอุปการะ คือเป็นอุปนิสสัยตามติดตนฯ
ปุเรชาติปัจจัยนั้นได้แก่ภูพจรรมนันเกิดขึ้นก่อนแล้วเป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกอันบังเกิด ณ ภาย
หลังฯ ปัจจชาติปัจจัยนั้นได้แก่จิตและเจตสิกอันเกิดภายหลัง แล้วเป็นอุปการะแก่อุปจิตก่อน
ฯอาเสวนปัจจัยนั้น ได้แก่ขวนจิตอันมีชาติเสมอกัน ย่อมให้กำลังในกิจที่เป็นบุญและบาปทุก
ประการฯ กัมมปัจจัยนั้น ได้แก่กุศลและอกุศลอันเป็นปัจจัยให้สำเร็จผลคือสุขและทุกข์แก่สัตว์ วิ
ปากปัจจัยนั้นได้แก่วิปากจิตอันบังเกิดเป็นอุปการะแก่สัตว์อันเสวยสุขและทุกข์ฯ อาหารปัจจัยนั้น
ได้แก่อาหาร 4 ประการ คือ ผัสสาหาร 1 มโนสัณเฑทนาหาร 1 วิญญาณาหาร 1 กวฬีการาหาร 1ฯ
อินทริยปัจจัยนั้น ได้แก่ประสาทรูปทั้ง 5 มีจักขุประสาทเป็นต้น เป็นใหญ่ในที่จะกระทำวิญญาณทั้ง 5
เป็นไปในอำนาจ หรือรูปชีวิตินทริยเป็นใหญ่ในที่จะกระทำให้กำลังรูปประพตติเป็นไปในอำนาจ
ฌาณปัจจัยนั้น ได้แก่องค์ฌาณ มีวิตกวิจารณ์เป็นต้น เป็นปัจจัยให้กำลังแก่นามและรูปฯ มัคค
ปัจจัยนั้น ได้แก่มรรคมรรค 8 ประการ ทั้งฝ่ายโลกีย์และโลกุตระเป็นปัจจัยให้แก่นามธรรมและ
รูปธรรม อันเกิดพร้อมกันฯ สัมปยุตตปัจจัยนั้นคือจิตและเจตสิก อันเป็นปัจจัยแก่กันเกิดกับดับ
พร้อมกัน มีอารมณ์เป็นอันเดียวกันฯ วิปปยุตตปัจจัย นั้น คือรูปธรรมนามธรรมที่ยังไม่ประกอบกัน
มิได้ระคนกัน อตติปัจจัยนั้น คือรูปธรรมนามธรรมที่ยังไม่ดับ ย่อมเป็นปัจจัยให้กำลังแก่กัน นัตถิ
ปัจจัยวิคตปัจจัยนั้นคือนามและรูปดับแล้ว มีปัจจัยให้บังเกิดต่อไปในเบื้องหน้าฯ วิคตปัจจัยนั้นมี
เนื้อความเหมือนอตติปัจจัย การที่ตรัสพยัญชนะให้ต่างกันแต่เนื้อความเป็นอย่างเดียวกันนั้น ก็
ด้วยทรงอนุโลมตามอรรถาธิบายของเวไนยสัตว์ที่ควรรู้ได้ด้วยอรรถพยัญชนะ ประการใด ก็ทรงภาษิต
ไว้ด้วยประการนั้นฉะนั้นแล

จะแสดงกรรมฐานภาวนาต่อไป กรรมฐานภาวนามี 2 ประการ คือ สมถกรรมฐานภาวนา
1 วิปัสสนากรรมฐานภาวนา 1 ก็ในกรรมฐานสังคหะ 2 ประการนั้น จะแสดงสมถสังคหะก่อน ก็สม
ถกรรมฐานนั้นที่อารมณ์เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวแห่งจิต ทำจิตให้สงบถึง 40 ทศ จัดเป็นหมวดได้ 7
หมวด คือ กสิณ 10 อสุภะ 10 อนุสสติ 10 อัปปมัญญาพรหมวิหาร 4 อาหารปฏิกุศลสัญญา 1
ธาตุวัตถาน 1 อรูปกรรมฐาน 4

ก็สมถกรรมฐานนี้มีอารมณ์มากถึง 40 ทศ นั้นท่านแสดงไว้ด้วยสมควรแก่จริตของ
โยคาวจรบุคคลเพราะบุคคลย่อมมีจิตต่าง ๆ กันถึง 6 ประการ

1. โยคาวจรที่เป็นราคจริต มากไปด้วยความกำหนัดยินดี ในเบญจกามคุณควรเจริญอุสสะ 10 และ
กายคตาสตเป็นอารมณ์จึงเป็นที่สบาย
2. โยคาวจรที่เป็นโทสจริต มักโกรธมักประทุษร้าย ควรเจริญพรหมวิหาร 4 และวรรณกสิณ 4 คือ นีล
กสิณ 1 ปิตกสิณ 1 โลหิตกสิณ 1 โอทาทกสิณ 1 จึงเป็นที่สบาย
- 3-4 โยคาวจรที่เป็นโมหจริต มักลุ่มหลงมาก กับที่เป็นวิตกจริต มักตรึกตรองมาก ควรเจริญอานาปาน
สติกรรมฐาน จึงเป็นที่สบาย
5. โยคาวจรที่เป็นสัทธาจริต มักเชื่อคนพูดง่าย ๆ ควรเจริญ พุทธานุสสติ ธมมานุสสติ
สงฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ และเทวดานุสสติ จึงเป็นที่สบาย
6. โยคาวจรที่เป็นพุทธิจริต มากไปด้วยปัญญา ควรเจริญมรณัสสติ อุปสมานุสสติ อาหารปฏิภูม
สัญญา และจตุธาตุววัตถาน จึงเป็นที่สบาย

ส่วนกรรมฐานที่เหลือ 10 ประการ คือ รูปกสิณ 4 ได้แก่ ปฐวี – อาโป – เตโช – วายุกสิณ อรูปกสิณ 2
คือ อาโลกกสิณ และอากาศกสิณ และอรูปกรรมฐาน 4 ย่อมเป็นที่สบายแก่จริตทั้งปวง

จะแสดงวิปัสสนากรรมฐานสืบไปในวิปัสสนากรรมฐาน ท่านแบ่งออกเป็น 4 ประเภท คือ วิสุทธิ 1
วิโมกข์ 1 อริยบุคคล 1 สมบัติ 1

วิสุทธิ นั้นแจกออกเป็น 7 ประการคือ สีล วิสุทธิ 1 จิตตวิสุทธิ 1 ทิฏฐิวิสุทธิ 1 กัมมavicarณวิสุทธิ 1
วิโมกข์ นั้นแจกออกเป็น 3 ประการคือ สุกญญตวิโมกข์ 1 อนิมิตตวิโมกข์ 1 อัปปณิหิตวิโมกข์ 1 ฯ

บุคคลนั้นท่านจำแนกออกเป็นอริยบุคคล 8 จำพวก มีพระโสดาบันเป็นต้น พระอรหันต์ตผล
บุคคลเป็นที่สุด ฯ

สมบัติ ท่านจำแนกเป็นรูปสมบัติ 4 อรูปสมบัติ 4 เป็นสมบัติ 8 ประการ ด้วยประการฉะนี้แล

23

วิธีเจริญกรรมฐานภาวนา

จะแสดงวิธีเจริญกรรมฐานภาวนา เพื่อโยคาวจรกุลบุตรได้ศึกษาและปฏิบัติสืบไป
โยคาวจรผู้ใดจะเจริญกรรมฐานภาวนา พึงตรวจดูจิตของตนให้รู้ชัด ว่า ตนเป็นคนมีจิตอย่างไร
แน่นอนก่อนแล้วพึงเลือกเจริญกรรมฐานอันเป็นที่สบายแก่จิตนั้นๆ ดังได้แสดงไว้แล้วนั้นเถิด

อนึ่ง พึงทราบคำกำหนดความดังต่อไปนี้ไว้เป็นเบื้องต้นก่อน คือ**บริกรรมนิมิต** หมายถึง
อารมณ์ของกรรมฐานที่นำมากำหนดพิจารณา **อุคคหนิมิต** หมายถึงอารมณ์ของกรรมฐานอัน
ปรากฏขึ้นในมโนทวาร ขณะที่กำลังทำการเจริญภาวนาอยู่อย่างชัดแจ้ง คล้ายเห็นด้วยตาเนื้อ
ปฐกคณินิมิต หมายถึงอารมณ์ของกรรมฐานอันปรากฏแจ่มแจ้งแก่ใจของผู้เจริญภาวนา ยิ่งขึ้นกว่า
อุคคหนิมิต และพึงทราบลำดับแห่งภาวนาดังนี้ **บริกรรมภาวนา** หมายถึงการเจริญกรรมฐานในระยะ
แรกเริ่มใช้สติระลึกรู้กำหนดพิจารณาในอารมณ์ กรรมฐานอันใดอันหนึ่ง **อุปจารภาวนา** หมายถึง

การเจริญกรรมฐานในขณะที่เมื่ออุคคหนิมิตเกิดปรากฏในมโนทวาร *อัปฺปนาภาวนา* หมายถึงการเจริญภาวนาในขณะที่เมื่อปฏิกาคณิมิตปรากฏ จิตเป็นสมาธิแนบเนียน มีองค์ฌาณปรากฏขึ้นครบบริบูรณ์

บริกรรมภาวนาได้ทั่วไปในกรรมฐานทั้งปวง อุปจารภาวนาได้ในกรรมฐาน 10 ประการ คือ อнуสสติ 8 ตั้งแต่พุทธานุสสติ ถึงมรณัสสติ กับอาหาเรปฏิกูลสัญญาและจตุธาตววัตถาน เพราะเป็นกรรมฐานสุขุมละเอียดยิ่งนัก ส่วนอัปฺปนาภาวนานัน้ได้ในกรรมฐาน 30 คือ กสิณ 10 อสุภะ 10 อานาปานสติ 1 กายคตาสติ 1 พรหมวิหาร 4 และอรุปรกรรมฐาน 4

กรรมฐาน 11 คืออสุภะ 10 กับกายคตาสติ 1 ให้สำเร็จแต่เพียง รูปาวจร ปฐมฌาณ พรหมวิหาร 3 คือ เมตตา กรุณา มุทิตา ให้สำเร็จรูปาวจรฌาณทั้ง 4 ประการ อุเบกขาพรหมวิหาร ให้สำเร็จแต่ปัญจรูปาวจรฌาณอย่างเดียว อรุปรกรรมฐาน 4 ให้สำเร็จแต่รูปาวจรฌาณอย่างเดียว

(1) *วิธีเจริญปฐวิกสิณ* กุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญกรรมฐานภาวนา อันชื่อว่า ปฐวิกสิณ พึงตัดปติโพธกังวลห่วงใยน้อยใหญ่เสียให้สิ้นแล้ว ไปยังที่เงียบสงัด เพ่งพิจารณาที่ดินที่ตนตกแต่งเป็นดวงกสิณเป็นอารมณ์ หรือจะเพ่งพิจารณาที่ดินแผ่นดินหรือที่ลานข้าวเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็ได้ เมื่อจะพิจารณาที่ดินได้ตกแต่งไว้เป็นดวงกสิณนั้น พึงกำหนดให้มีที่สุดโดยกลมเท่าตะแกรง กว้างคืบ 4 นิ้ว เป็นอย่างใหญ่หรือเล็กกว่ากำหนดนี้ แล้วพึงบริกรรมภาวนาว่าปฐวิฯ ดินฯ ดังนี้รำไป ถ้ามีวาสนาบารมีเคยได้สั่งอบรมมาแต่ชาติก่อนๆ แล้ว ก็อาจได้สำเร็จฌาณ ถ้าหากวาสนาบารมีมิได้ ก็ยากที่จะสำเร็จฌาณด้วยการเพ่งแผ่นดินอย่างว่านี้ จำจะต้องทำเป็นดวงกสิณเมื่อจะทำ พึงหาดินสีแดงดั่งแสงพระอาทิตย์แรกอุทัย มาทำ อย่าทำในที่คนสัญจรไปมาพลุกพล่าน พึงทำในที่สงัดเป็นที่ลับที่กำบัง ดวงกสิณนั้นจะทำตั้งไว้กะที่ที่เดียว หรือจะทำชนิดยกไปได้ก็ตาม ดินที่ทำดวงกสิณนั้น พึงชำระให้หมดจด ทำเป็นวงกลม กว้างคืบ 4 นิ้ว ขัดให้ราบเสมอดังหน้ากลอง พึงปิดกวาดที่นั้นให้เตียนสะอาด ปราศจากหยากเยื่อเพื่อฝอยแล้วพึงชำระกายให้หมดเหงื่อโคล เมื่อจะนั่งภาวนา พึงนั่งบนตั่งที่มีเท้าสูง คืบ 4 นิ้ว นั่งห่างดวงกสิณออกไปประมาณ 2 ศอกคืบ พึงนั่งขัดสมาธิเท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรงผืนหน้าไปทางดวงกสิณ แล้วพึงพิจารณาโทษกามคุณต่าง ๆ และตั้งจิตไว้ให้ดีในฌาณธรรมอันเป็นอุบายที่จะยกตนออกจากกามคุณ และจะลวงพ้นกองทุกข์ทั้งปวง แล้วพึงระลึกถึงพุทฺธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ ยังปริดาปราโมทย์ให้เกิดขึ้น แล้วพึงทำจิตให้เคารพรักใคร่ในพิธีทางปฏิบัติให้มั่นใจว่าปฏิบัติดังนี้ ได้ชื่อว่าเนกขัมมปฏิบัติ พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทฺธเจ้าเป็นต้น จะได้ละเว้นหามิได้ ล้วนแต่ปฏิบัติดังนี้ทุกๆ พระองค์ ครั้นแล้วพึงจิตว่า เราจะได้เสวยสุขอันเกิดแต่วิเวกด้วยปฏิบัติอันนี้โดยแท้ ยังความอุตสาหะให้เกิดขึ้นแล้วจึงลืมหักขุขึ้นดูดวงกสิณเมื่อลืมหักขุขึ้นนั้น อย่าลืมหักขึ้นให้กว้างนัก จะลำบากหักขุ อนึ่งมณฑลกสิณจะปรากฏแจ้งเกินไป ครั้นลืมหักขุขึ้นน้อยนักมณฑลกสิณก็จะปรากฏแจ้ง จิตที่จะถือเอากสิณนิमितเป็นอารมณ์นั้น ก็จะย่อหย่อนท้อถอยเกียจคร้านไป เหตุฉะนั้น

จึงพึงลืมนึกขนาดสองเงาหน้าในกระจก อนึ่ง เมื่อแลดูดวงกลืนนั้นอย่าพิจารณาสิ พึงกำหนดว่า
สิ่งนี้เป็นดินเท่านั้น แต่ที่ดินนั้นจะละเอียดก็มีได้ เพราะว่าที่ดินกับดวงกลืนเนื่องกันอยู่ ดวงกลืนก็
เป็นอันคู่สืออยู่ด้วย เหตุฉะนั้น พึงรวมดวงกลืนกับสื้เข้าด้วยกัน และดูดวงกลืนกับสื้ให้พร้อมกัน
กำหนดว่า สิ่งนี้เป็นดิน แล้วจึงบริกรรมภาวนาว่า ปฐวี ติ ดินฯ ดังนี้รำไป ร้อยครั้งพันครั้งเมื่อกระทำ
บริกรรมภาวนาว่าปฐวี ๆ อยู่ให้น้อยาลืมจักขุเป็นนิตย์ พึงลืมนึกจักขุอยู่หน่อยหนึ่งแล้วหลับลงเสีย
หลับลงสักหน่อย แล้วพึงลืมนึกขึ้นคู่อีก พึงปฏิบัติโดยทำนองนี้ไปจนกว่าจะได้อุคคหนิมิต ก็กลืนนิมิต
อันเป็นอารมณ์ที่ตั้งแห่งจิต ในขณะที่ทำการบริกรรมว่าปฐวีนั่น ชื่อว่าบริกรรมภาวนา เมื่อตั้งจิตใน
กลืนนิมิต กระทำบริกรรมว่าปฐวีฯ นั้น ถ้ากลืนนิมิตมาปรากฏในมโนทวารลับจักขุลงกลืนนิมิต
ก็ปรากฏอยู่ในมโนทวารดังลืมนึกแล้วกาลใด ชื่อว่าได้อุคคหนิมิต ณ กาลนั้น เมื่อได้อุคคหนิมิต
แล้ว พึงตั้งจิตอยู่ในอุคคหนิมิตนั้น กำหนดให้ยิ่งวิเศษขึ้นไป เมื่อปฏิบัติอยู่ดังนี้ ก็จะขมนิรจนธรรม
โดยลำดับๆ กิเลสก็จะสงบระงับจากสันดาน สมาริก็จะแก่กล้าเป็นอุปปจารสมาธิ ปฏิภาคนิมิตก็จะ
ปรากฏขึ้นอุคคหนิมิตกับปฏิภาคนิมิต มีลักษณะต่างกัน คืออุคคหนิมิตยังประกอบด้วยกลืนโทษ
คือยังปรากฏเป็นสัณฐานอยู่อย่างนั้น ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏบริสุทธิ์ดังงามดั่งแว่นกระจก ที่บุคคล
ถอดออกจากฝักจากถุ่นนั้น จำเดิมแต่ปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว นิรจนทั้งสิ้นก็ระงับไปจิตก็ตั้งมั่น
เป็นอุปปจารสมาธิ สำเร็จเป็นกามาพจรสมาธิภาวนา เมื่อได้อุปปจารสมาธิแล้ว ถ้าพากเพียรพยายาม
ต่อขึ้นไปไม่หยุดหย่อน ก็จะได้สำเร็จอัปปนาสมาธิซึ่งเป็นรูปาวจรฌาน และเมื่อกระทำเพียรจน
บรรลุถึงอัปปนาฌาน เกิดขึ้นในสันดานแล้ว ก็พึงกำหนดไว้ว่า 1 เราประพตติอิริยาบถอย่างนี้ 2 อยู่
ในเสนาสนะอย่างนี้ 3 โภชนาหารอันเป็นที่สบายอย่างนี้ จึงได้สำเร็จฌานการที่ที่กำหนดไว้
เพื่อว่าฌานเสื่อมไปก็จะได้เจริญสืบต่อไปใหม่โดยวิธีเก่า ฌานที่เสื่อมไปนั้น ก็จะเกิดขึ้นได้
โดยง่ายในสันดานอีก ครั้นเมื่อได้สำเร็จปฐมฌานแล้วพึงปฏิบัติในปฐมฌานนั้นให้ชำนาญคล่อง
แคล่วด้วยดีก่อนแล้วจึงเจริญทุติยฌานสืบต่อไป

ก็ปฐมฌานที่ชำนาญคล่องแคล่วด้วยดี ต้องประกอบด้วยวสีทั้ง 5 คือ (1) *อาวัชชนวสี*
ชำนาญคล่องแคล่วในการนึก ถ้าปรารภนาจะนึกถึงองค์ฌานที่ตนได้ ก็นึกได้เร็วพลัน มิได้เนิ่นช้า
มิต้องรอนานถึงชวนจิตที่ 4-5 ตกลง ยังภวังค์จิต 2-3 ขณะถึงองค์ฌานที่ตนได้ (2) *สมาปัชชนวสี*
คือชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะเข้าฌานอาจเข้าฌานได้ในลำดับอาวัชชนจิตอันพิจารณาซึ่ง
อารมณ์คือปฏิภาคนิมิตมิได้เนิ่นช้า (3) *อธิษฐานวสี* คือชำนาญในอันดำรงรักษาฌานจิตไว้มิให้ตก
ภวังค์ ตั้งฌานจิตไว้ได้ตามกำหนด ปรารภนาจะตั้งไว้นานเท่าใดก็ตั้งไว้ได้นานเท่านั้น (4) *ภูฐาน*
วสี คือชำนาญคล่องแคล่วในการออกฌาน กำหนดไว้ว่าเวลานั้นๆ จะออกก็ออกได้ตามกำหนดไม่
คลาดเวลาที่กำหนดไว้ (5) *ปัจจุเวกชนวสี* คือชำนาญคล่องแคล่วในการพิจารณาองค์ฌานที่ตน
ได้อย่างรวดเร็ว มิได้เนิ่นช้า ถ้าไม่ชำนาญในปฐมฌานแล้วอย่าพึงเจริญทุติยฌานก่อน ต่อเมื่อ

ชำนาญญาณคล่องแคล่วในปฐมฌานด้วยวิธีทั้ง 5 ดังกล่าวแล้ว จึงควรเจริญทุติยฌานสืบต่อขึ้นไป เมื่อชำนาญในทุติยฌานจึงเจริญตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌานขึ้นไปตามลำดับ

องค์ของฌานเป็นดังนี้ ปฐมฌานมีองค์ 5 คือวิตก ความตรึกคิดมีลักษณะยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เป็นองค์ที่ 1 วิจาร์ณ ความพิจารณามีลักษณะไต่ตรองอารมณ์เป็นองค์ที่ 2 ปีติ เจตสิกธรรมที่ยังกายและจิตใจให้อิ่มเต็มมีประเภท 5 คือ (1) ขุททกขาปีติ กายและจิตอิ่มจนขนพองชูชันทำให้น้ำตาไหล (2) ขณิกาปีติ กายและจิตอิ่มมีแสงสว่างดังฟ้าแลบปรากฏในจักขุทวาร (3) โลกกนฺตีภาปีติ กายและจิตอิ่ม ปรากฏดังคลื่นและละลอกทำให้ไหวให้สั่น (4) อุพเพกขาปีติ กายและจิตอิ่มและกายเบาเลื่อนลอยไปได้ (5) ผรณาปีติ กายและจิตอิ่ม เย็นสบายซาบซ่านทั่วสรรพางค์กาย ปีติทั้ง 5 นี้อันใดอันหนึ่งเป็นองค์ที่ 3 สุขอันเป็นไปในกายและจิต เป็นองค์ที่ 4 และเอกัคคตา ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านไปมา จัดเป็นองค์ครบ 5 ฌานที่พร้อมด้วยองค์ 5 นี้ชื่อว่าปฐมฌาน ฯ ทุติยฌาน มีองค์ 3 คือปีติสุข เอกัคคตา ตติยฌานมีองค์ 2 คือสุข เอกัคคตา จตุตถฌานมีองค์ 2 คือเอกัคคตา อุเบกขา นี้จัดโดยฌานจุกกนัย ถ้าจัดโดยฌานปัญจกนัยเป็นดังนี้ ปฐมฌานมีองค์ 5 คือ วิตก วิจาร์ณ สุข เอกัคคตา ตติยฌาน มีองค์ 4 คือ วิจาร์ณ ปีติ สุข เอกัคคตา ตติยฌานมีองค์ 3 คือปีติ สุข เอกัคคตา จตุตถฌานมีองค์ 2 คือ สุข เอกัคคตา ปัญจฌานมีองค์ 2 คือ เอกัคคตา อุเบกขา

กุลบุตรผู้เจริญ กสิณนี้อาจได้สำเร็จฌานสมาบัติโดยจุตกนัย หรือปัญจกนัยดังกล่าวมานี้

(2) วิธีเจริญอาโปกสิณ โยคาวจรกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญอาโปกสิณ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาส่งสมอาโปกสิณมาแต่ชาติก่อนๆ แล้ว ถึงจะมีได้ตกแต่งกสิณเลยเพียงแต่เพ่งดูน้ำในที่ใดที่หนึ่งเช่นในสระในบ่อ ก็อาจสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้ากุลบุตรอันหาวาสนาในอาโปกสิณมิได้ พึงเจริญอาโปกสิณในปัจจุบันชาตินี้ ก็พึงทำเอาอาโปกสิณด้วยน้ำที่ใสบริสุทธิ์เอาน้ำใส่ภาชนะ เช่นบาตรหรือขันให้เต็มเพียงขอบปากยกไปตั้งไว้ในที่กำบัง ตั้งผ้าสีเหลืองมุงคืบ 4 นิ้ว กระทำพิธีทั้งปวงโดยทำนองที่กล่าวไว้ในวิธีเจริญปฐวีกสิณนั้นเกิด คำบริกรรมภาวนาในอาโปกสิณว่า อาโป ๆ น้ำ ๆ พึงบริกรรมดังนี้รำไปร้อยครั้งพันครั้ง จนกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิต ปฏิภาคนิมิต และอัปปนาฌาน โดยลำดับ ก็อุคคหนิมิตในอาโปกสิณนี้ปรากฏดุจไห ๆ กระเพื่อม ๆ อยู่ ถ้าน้ำนั้นประกอบด้วยกสิณโทษคือเจือปนด้วยเปลือกตมหรือฟอง ก็จะปรากฏในอุคคหนิมิตด้วย ส่วนปฏิภาคนิมิต ปรากฏปราศจากกสิณโทษ เป็นดุจกาบข้าวตาลแก้วมณีที่จะประดิษฐานในอากาศ มิฉะนั้นจะจมลงกลว่นแก้วมณี เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดแล้วโยคาวจรกุลบุตรทำปฏิภาคนิมิตให้เป็นอารมณ์ บริกรรมไปว่า อาโป ๆ น้ำ ๆ ดังนี้ จะได้ถึงจตุตถฌานหรือปัญจฌานตามลำดับ

(3) **วิธีเจริญเตโชกสิณ** โยคาวจรกุลบุตรผู้มีवासนาบารมี เคยเจริญเตโชกสิณมาแล้วในชาติก่อน เพียงแต่เพ่งเปลวไฟในที่ใดที่หนึ่ง บริกรรมภาวนาว่า เตโชๆ ไฟ ๗ ดังนี้ ก็อาจได้สำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้าผู้ไม่เคยบำเพ็ญมาแต่ชาติก่อน ปรารถนาจะเจริญเตโชกสิณ พึงหาไม้แก่นที่สนดีมาตากไว้ให้แห้ง บั่นออกไว้เป็นท่อนๆ แล้วนำไปไต้ต้มน้ำ หรือที่ใดที่หนึ่งซึ่งเป็นที่สมควร แล้วกองฟืนเป็นกองๆ ดังจะอบบาตร จุดไฟเข้าให้รุ่งเรือง แล้วเอาเสื่อลำแพน หรือแผ่นหนังหรือแผ่นผ้า มาเจาะเป็นช่องกลมกว้างประมาณคืบ 4 นิ้ว แล้วเอาขี้ไต้ตรงหน้า นั่งตามพิธีที่กล่าวไว้ในปฐวิกสิณแล้วตั้งจิตกำหนดว่า อันนี้เป็นเตโชธาตุ แล้วจึงบริกรรมว่า เตโชๆ ไฟๆ ดังนี้รำไปจนกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต โดยลำดับไป

อุคคหนิมิตในเตโชกสิณนี้ ปรากฏดุจเปลวเพลิงลุกไหม้ไหมว ๗ อยู่เสมอ ถ้ามิได้ทำดวงกสิณพิจารณาไฟในตาเป็นต้น เมื่ออุคคหนิมิตเกิดขึ้น กสิณโทษก็จะปรากฏด้วย ส่วนปฏิภาคนิมิต ปรากฏมิได้หวั่นไหว จะปรากฏดุจท่อนผ้ากำพลแดงอันประดิษฐานอยู่บนอากาศ หรือเหมือนกาบข้าวตาลทองคำฉะนั้น เมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏแล้ว โยคาวจรก็จะได้สำเร็จฌานตามลำดับจนถึง จตุตถฌาน ปัญจฌาน

(4) **วิธีเจริญวาโยกสิณ** ให้เพ่งลมที่พัดอันปรากฏอยู่ที่ยอดอ้อย ยอดไผ่ ยอดไม้ หรือปลายผมที่ถูกลมพัดไหวอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วพึงตั้งสติไว้ว่า ลมพัดต้องในที่นี้ หรือลมพัดเข้ามาในช่องหน้าต่าง หรือช่องฝา ถูกต้องภายในที่ใดก็พึงตั้งสติไว้ในที่นั้น แล้วพึงบริกรรมว่า วาโยๆ ลมๆ ดังนี้รำไป จนกว่าจะสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในวาโยกสิณนี้ จะปรากฏไหวๆ เหมือนไอแห่งข้าวปายาส อันบุคคลปลงลงจากเตาใหม่ๆ ปฏิภาคนิมิตจะปรากฏอยู่เป็นอันตมิดได้หวั่นไหว เมื่ออุคคหนิมิตเกิดแล้ว โยคาวจรกุลบุตรก็จะได้สำเร็จฌานโดยลำดับ

(5) **วิธีเจริญนิลกสิณ** โยคาวจรกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญนิลกสิณพึงพิจารณานิมิตสีเขียวเป็นอารมณ์ ถ้าเป็นผู้มีवासนาบารมีเคยได้เจริญนิลกสิณมาแต่ชาติก่อนๆ แล้ว เพียงแต่เพ่งดูดอกไม้สีเขียวหรือผ้าเขียวเป็นต้น ก็อาจได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต ส่วนผู้พึงจะเจริญนิลกสิณในชาติปัจจุบันนี้ พึงทำดวงกสิณก่อน พึงเอาดอกไม้อย่างใดอย่างหนึ่งที่มีสีเขียวล้วนอย่างเดียว มาลำดับลงในผอบ หรือปากล่องให้เสมอขอบปาก อย่าให้เกสรแลก้านปรากฏ ให้แต่เห็นแต่กลีบสีเขียวอย่างเดียว หรือจะเอาผ้าเขียวซึ่งที่ปากผอบหรือปากล่องทำให้เสมอดังหน้ากลองก็ได้ หรือจะเอาของที่เขียวเช่นคราม เป็นต้น มาทำเป็นดวงกสิณเหมือนอย่างปฐวิกสิณก็ได้

เมื่อทำดวงกสิณเสร็จแล้วพึงปฏิบัติพิธีดัดยท้านองที่กล่าวไว้ในปฐวิกสิณนั้นเถิด พึงบริกรรมภาวนาว่า นิลๆ เขียวๆ ดังนี้รำไป จนกว่าอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิตจะเกิดขึ้น อุคคหนิมิตในนิลกสิณนี้มีกสิณโทษอันปรากฏ ถ้ากสิณนั้นกระทำด้วยดอกไม้ก็เห็นเกสรก้าน และ

ระหว่างกลีบปรากฏส่วนปฏิภาคนิมิตจะปรากฏดูจากปัวตาลแก้วมณีตั้งอยู่ในอากาศ เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดแล้ว อุปการฌานและอัปนาฌานก็จะเกิดดังกล่ามาแล้วในปฐมกสิณ

(6-7-8) **วิธีเจริญปิตกสิณโลหิตกสิณ-โอทาทกสิณ** วิธีเจริญกสิณทั้ง 3 นี้ เหมือนกับ นิลกสิณทุกอย่าง ปิตกสิณเพ่งสีเหลือง บริกรรมว่า *ปิตกํ เหลืองๆ* โลหิตกสิณเพ่งสีแดง บริกรรมว่า *โลหิตํ แดงๆ* โอทาทกสิณ เพ่งสีขาว บริกรรมว่า *โอทาทํ ขาวๆ* ดังนี้รำไป จนกว่าจะเกิดอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต ลักษณะอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิตก็เหมือนในนิลกสิณ ต่างกันแต่สีอย่างเดียวเท่านั้น

(9) **วิธีเจริญอาโลกกสิณ** โยคาวจรกุลบุตรผู้เจริญอาโลกกสิณนี้ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมี เคยได้เจริญมาแต่ชาติก่อนๆ แล้วเพียงแต่เพ่งดูแสงพระจันทร์หรือแสงพระอาทิตย์ หรือช่องหน้าต่างเป็นต้นที่ปรากฏเป็นวงกลมอยู่ที่ฝาหรือที่พื้นนั้นๆ ก็อาจสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ส่วนโยคาวจรที่พึงจะเจริญกสิณในชาติปัจจุบันนี้ เมื่อจะเจริญต้องทำดวงกสิณก่อน พึงหาหม้อมาเจาะให้เป็นช่องกลมประมาณคืบ 4 นิ้ว เอาประทีปตามไว้ข้างใน ปิดปากหม้อเสียให้ดี ผืนช่องหม้อไปทางฝา แสงสว่างที่ออกทางช่องหม้อก็จะปรากฏเป็นวงกลมอยู่ที่ฝา พึงนั่งพิจารณาตามวิธีที่กล่าวไว้ในปฐมวิกสิณ บริกรรมว่า *อาโลโก* แสงสว่างๆ ดังนี้รำไป จนกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในอาโลกกสิณนี้ ปรากฏดูจวงกลมอันปรากฏที่ฝานั้นแล ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏผ่องใสเป็นแท่งทึบ ดังดวงแห่งแสงสว่างฉะนั้น

(10) **วิธีเจริญอากาศกสิณ** โยคาวจรกุลบุตรผู้ปรารถนาจะเจริญอากาศกสิณนี้ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมี เคยสั่งสมมาแล้วแต่ชาติก่อน เพียงแต่เพ่งดูช่องฝา ช่องดาน หรือช่องหน้าต่างเป็นต้น ก็อาจสำเร็จอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้าไม่มีวาสนาบารมีในกสิณ ข้อนี้มาก่อนต้องทำดวงกสิณก่อน เมื่อจะทำดวงกสิณ พึงเจาะฝาเจาะแผ่นหนังหรือเสื่อลำแพนให้เป็นวงกว้างคืบ 4 นิ้ว ปฏิบัติการทั้งปวง โดยทำนองที่กล่าวไว้ในปฐมวิกสิณบริกรรมว่า *อากาศ* อากาศๆ ดังนี้รำไป จนกว่าจะเกิดอุคคหนิมิต และปรากฏรูปวงกลมอากาศ แต่มีที่อุดฝาเป็นต้นเจือปนอยู่บ้าง ส่วนปฏิภาคนิมิต ปรากฏเป็นวงกลมอากาศเท่ากับวงกสิณเด่นอยู่ และสามารถแผ่อกให้ใหญ่ได้ตามต้องการ

(11) **วิธีเจริญอุทumatกะอสุกกรรมฐาน** โยคาวจรกุลบุตร ผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญกรรมฐานนี้ พึงไปสู่ที่พิจารณาอุทumatกะอสุกนิมิตอย่าไปได้ลม พึงไปเหนือลม ถ้าทางข้างเหนือลมมีรั้วและหนามกั้นอยู่ หรือมีโคลนตมเป็นต้น ก็พึงเอาผ้าหรือมือปิดจมูกไป เมื่อไปถึงแล้วอย่า

เพื่อและดูอุสุมินิมิตก่อน ฟังกำหนดทิศก่อน ยืนอยู่ในทิศใดเห็นซากอสุภะไม่ถนัด น้ำจิตไม่ควรแก่ ภาวนากรรม ฟังเว้นทิศนั้นเสีย อย่ายืนทิศนั้น ฟังไปยืนในทิศที่เห็นซากอสุภะถนัด น้ำจิตก็ควรแก่ กรรมฐาน อนึ่งอย่ายืนในที่ต่ำลม กลืนอสุภะจะเบียดเบียน อย่ายืนข้างเหนือลมหม่อมมนุษย์ที่สิ่งอยู่ในซากอสุภะจะโกรธเคือง ฟังหลีกเลี่ยงเสียสักหน่อย อนึ่งอย่าไถ่ลักไถ่ลัก ยืนไถ่ลักซากอสุภะ ไม่ปรากฏแจ้ง ยืนไถ่ลักจะไม่สบายเพราะกลืนอสุภะและปฏิกุลด้วยซากศพ ยืนชิดเท่านั้น ชิด ศีรษะจะไม่เห็นซากอสุภะหมดทั้งกาย ฟังยืนในที่ท่ามกลางตัวอสุภะในที่ที่สบาย เมื่อยืนอยู่ดังนี้ ถ้าก่อนศิลาจอมปลวกต้นไม้ หรือกอหญ้าเป็นต้น ปรากฏแก่จักขุ จะเล็กใหญ่ ขาวดำ ยาวสั้น สูง ต่ำอย่างใด ก็ฟังกำหนดรู้อย่างนั้นๆ แล้วต่อไปฟังกำหนดอุทฺตมัตกะอสุภะนี้ โดยอาการ 6 อย่าง คือ สี ภาว สัณฐาน ทิศ ที่ตั้งอยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย กำหนดสัณฐานอสุภะนี้ เป็น ร่างกายของคนดำ คนขาวเป็นต้น กำหนดภพนั้น คือกำหนดว่าซากอสุภะนี้เป็นร่างกายของคนที่ตั้งอยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย กำหนดสัณฐานนั้นคือ กำหนดว่า นี่เป็นสัณฐานศีรษะ-ท้อง- สะเอว-เป็นต้น กำหนดทิศนั้นคือ กำหนดว่า ในซากอสุภะนี้มีทิศ 2 คือ ทิศเบื้องต่ำ-เบื้องบน ท่าน ภายตั้งแต่นาภีลงมาเป็นทิศเบื้องต่ำ ตั้งแต่นาภีขึ้นไปเป็นทิศเบื้องบนกำหนดที่ตั้งนั้น คือกำหนดว่า มีอยู่ข้างนี้ ทำอยู่ข้างนี้ ศีรษะอยู่ข้างนี้ ท่ามกลางกายอยู่ที่นี่ กำหนดปริเจทน์นั้นคือกำหนดว่า ซากอสุภะนี้มีกำหนดในเบื้องต่ำด้วยพื้นเท้า มีกำหนดในเบื้องบนคือปลายผม มีกำหนดในเบื้องขวาง ด้วยหนังเต็มไปด้วยเครื่องเนา 31 ส่วน โยคาวจรฟังกำหนดพิจารณาอุทฺตมัตกะ อสุมินิมิตนี้ ได้ เฉพาะแต่ซากอสุภะ อันเป็นเพศเดียวกับตน คือถ้าเป็นชาย ก็ฟังพิจารณาเพศชายอย่างเดียว

เมื่อพิจารณาอุทฺตมัตกะอสุภะนั้น จะนั่งหรือยืนก็ได้ แล้วฟังพิจารณาให้เห็นอานิสงสีใน อสุภกรรมฐานฟังสำคัญประหนึ่งดวงแก้ว ตั้งไว้ซึ่งความเคารพรักใคร่ยิ่งนัก ผูกจิตไว้ในอารมณ์คือ อสุภะนั้นไว้ให้มั่นด้วยคิดว่าอาตมาจะได้พ้นชาติ ชรา มรณทุกข์ด้วยวิธีปฏิบัติดังนี้แล้ว ฟังลืมหักขุ ขึ้นแลดูอสุภะ ถือเอาเป็นนิมิต แล้วเจริญบริกรรมภาวนาไปว่า อุทฺตมัตกะ ปฏิกุล ซากศพพองขึ้น เป็นของน่าเกลียดดังนี้รำไป ร้อยครั้ง พันครั้ง ลืมหักขุแล้วฟังหลับ-จักขุพิจารณา ทำอยู่ดังนี้ เรื่อยไป จนเมื่อหลับจักขุ ก็เห็นอสุภะเหมือนเมื่อลืมหักขุเมื่อใด ชื่อว่าได้อุคคหนิมิตในกาลเมื่อนั้น ครั้นได้อุคคหนิมิตแล้ว ถ้าไม่ละความเพียรพยายามก็จะได้ปฏิกาคนิมิต อุคคหนิมิตปรากฏเห็น เป็นของฟังเกลียดฟังกลัว และแปลกประหลาดยิ่งนัก ปฏิกาคนิมิตปรากฏดูบุรุษมีกายอันอ้วนพี กินอาหารอิ่มแล้วนอนอยู่ฉะนั้น เมื่อได้ปฏิกาคนิมิตแล้ว นิ वर्ณธรรมทั้ง 5 มีกามฉันทะเป็นต้น ก็ ปราศจากสันดานสำเร็จอุปจารมาณ และอัปปนามาณ และความชำนาญแคล่วคล่องในฌาน โดยลำดับไป

(12) วิธีเจริญวินีลกอสุภกรรมฐาน วินีลกอสุภะนั้นคือซากศพกำลังพองเขียว วิธีปฏิบัติ ทั้งปวงเหมือนในอุทฺตมัตกะอสุภะ แปลกแต่คำบริกรรมว่า วินีลโก ปฏิกุล อสุภะขึ้นพองเขียวน่า

เกลียดดังนี้ อุดคณินิมิตในอสุภะนี้ปรากฏมีสีต่างๆ แปรกกัน ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นสีแดง ขาว เขียว เจือกัน

(13) *วิธีเจริญวิบุพพกอสุมภกรมฐาน* วิบุพพกอสุภะนี้ คือซากศพมีน้ำหนองไหล วิธีปฏิบัติเหมือนในอุทฺตมตกอสุภะทุกประการ แปรกแต่คำบริกรรมว่า *วิบุพพกํ ปฏิภูณํ* ซากศพมีน้ำหนองไหลน่าเกลียดดังนี้เท่านั้น อุดคณินิมิตในอสุภะนี้ปรากฏเหมือนมีน้ำหนอง น้ำเหลืองไหลอยู่มีขาด ส่วนปฏิภาคนิมิตนั้น ปรากฏเหมือนดังร่างอสุภะสงบนิ่งอยู่มิได้หวั่นไหว

(14) *วิธีเจริญวิจิตตกอสุมภกรมฐาน* อสุภะนี้ ได้แก่ซากศพที่ถูกตัดออกเป็นท่อนๆ ทั้งอยู่ในที่มีสนามรบหรือป่าช้าเป็นต้น วิธีปฏิบัติทั้งปวงเหมือนในอุทฺตมตกอสุภะ แปรกแต่คำบริกรรมว่า *วิจิตตํ ปฏิภูณํ* ซากศพขาดเป็นท่อนๆ น่าเกลียดดังนี้เท่านั้น อุดคณินิมิตปรากฏเป็นซากอสุภะขาดเป็นท่อนๆ ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเหมือนมีอวัยวะครบบริบูรณ์ มีเป็นช่องขาดเหมือนอย่าง อุดคณินิมิต

(15) *วิธีเจริญวิขายิตกอสุมภกรมฐาน* ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพอันสัตว์ มีแรง กาล และสุนัขเป็นต้น กัดกินแล้วอวัยวะขาดไปต่างๆ บริกรรมว่า *วิขายิตกํ ปฏิภูณํ* ซากศพที่สัตว์กัดกิน อวัยวะต่างๆ เป็นของน่าเกลียด ดังนี้รำไปกว่าจะได้สำเร็จอุดคณินิมิต และปฏิภาคนิมิต ก็อุดคณินิมิตในอสุภะนี้ ปรากฏเหมือนซากอสุภะ อันสัตว์กัดกินกลิ้งอยู่ในที่นั้นๆ ปฏิภาคนิมิตปรากฏบริบูรณ์สิ้นทั้งกาย จะปรากฏเหมือนที่สัตว์กัดกินนั้นมิได้

(16) *วิธีเจริญวิจิตตกอสุมภกรมฐาน* ให้โยคาวจร พึงนำมาเองหรือให้ผู้อื่นนำมาซึ่งซากอสุภะที่ตกเรี่ยรายอยู่ในที่ต่างๆ แล้วมากองไว้ในที่เดียวกัน แล้วกำหนดพิจารณา บริกรรมว่า *วิจิตตํ ปฏิภูณํ* ซากศพอันขาดไปในที่ต่างๆ เป็นของน่าเกลียดดังนี้รำไป จนกว่าจะได้อุดคณินิมิต และปฏิภาคนิมิต อุดคณินิมิตในอสุภะนี้ ปรากฏเป็นช่องๆ เป็นระยะๆ เหมือนร่างอสุภะนั้นเอง ปฏิภาคนิมิตปรากฏเหมือนกายบริบูรณ์จะมีช่องมีระยะหามีได้ๆ

(17) *วิธีเจริญหตวิจิตตอสุมภกรมฐาน* ให้โยคาวจรพึงนำเอามาหรือให้ผู้อื่นนำเอามา ซึ่งซากอสุภะที่คนเป็นเข้าศึก สืบพันกันเป็นท่อนท่อนใหญ่ทั้งไว้ในที่ต่างๆ ลำดับเข้าให้ห่างกันประมาณนิ้วมือหนึ่ง แล้วกำหนดพิจารณาบริกรรมว่า *หตวิจิตตํ ปฏิภูณํ* ซากศพขาดเป็นท่อนน้อย ท่อนใหญ่ เป็นของน่าเกลียดดังนี้รำไป กว่าจะได้อุดคณินิมิต และปฏิภาคนิมิต อุดคณินิมิตในอสุภะ

นี้ ปรากฏดูจรรอยปากแผลอันบุคคลประหาร ปฏิภาคนิมิตปรากฏดังเต็มบริบูรณ์ทั้งกาย มิได้เป็นช่องเป็นระยะฯ

(18) *วิธีเจริญโลहितกอสุมกรรณฐาน* ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพที่คนประหารสับฟันในอวัยวะ มีมือแล เท้าเป็นต้น มีโลหิตไหลออกอยู่และทิ้งไว้ในที่ทั้งหลายมีสนามรบเป็นต้น หรือพิจารณาอสุภะที่มีโลหิตไหลออกจากแผล มีแผลฝีเป็นต้นก็ได้ บรริกรรมว่า โลहितกัม ปฏิภูณํ อสุภะนี้ โลहितไหลเประอะเปื่อนเป็นของน่าเกลียดดังนี้รำไป กว่าจะได้อุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิमितในอสุภะนี้ ปรากฏดูจะผ้าแดงอันต้องลมแล้วแลไหวๆ อยู่ ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นอันดีจะได้ไหวหามีได้

(19) *วิธีเจริญปุปฺพกอสุมกรรณฐาน* ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพของมนุษย์หรือสัตว์ มีสุนัขเป็นต้น ที่มีหนอนคลานคร่ำอยู่ บรริกรรมว่า ปุปฺพกัม ปฏิภูณํ อสุภะที่หนอนคลานคร่ำอยู่ เป็นของน่าเกลียดดังนี้รำไป กว่าจะได้อุคคหนิमित แลปฏิภาคนิมิต อุคคหนิमितในอสุภะนี้ ปรากฏมีอาการหวั่นไหว ดังหมูหนอนอันสัญจรคลานอยู่ ปฏิภาคนิมิตปรากฏมีอาการอันสงบเป็นอันดีดูจกองข้าวสาลีอันขาวฉะนั้นฯ

(20) *วิธีเจริญอฏฺฐกอสุมกรรณฐาน* ให้โยคาวจรพิจารณาซึ่งซากศพที่เหลือแต่กระดูกอย่างเดียว จะพิจารณาร่างกระดูกที่ติดกันอยู่ทั้งหมดยังไม่เคลื่อนหลุดไปจากกันเลยก็ได้ จะพิจารณาร่างกระดูกที่เคลื่อนหลุดไปจากกันแล้วโดยมากยังติดกันอยู่บ้างก็ได้ จะพิจารณาท่อนกระดูกอันเดียวก็ได้ ตามแต่จะเลือกพิจารณา แล้วพึงบรริกรรมว่า อฏฺฐกัม ปฏิภูณํ กระดูกเป็นของน่าเกลียดดังนี้รำไป กว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิต ถ้าโยคาวจรพิจารณาแต่ท่อนกระดูกอันเดียว อุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นอย่างเดียวกัน ถ้าโยคาวจรพิจารณากระดูกที่ยังติดกันอยู่ทั้งชิ้น อุคคหนิमितปรากฏปรากฏเป็นช่องๆ เป็นระยะๆ ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นร่างกายอสุภะบริบูรณ์สิ้นทั้งนั้นฯ

(21-30) *วิธีเจริญอนุสสติ 10 ประการ* คือ พุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณพระพุทเจ้า ธรรมานุสสติ ระลึกถึงคุณพระธรรม สังขานุสสติ ระลึกถึงคุณพระสงฆ์ สីลानุสสติ ระลึกถึงคุณศีล จาคานุสสติ ระลึกถึงคุณทาน เทวตานุสสติ ระลึกถึงคุณเทวดา อุปสมานุสสติ ระลึกถึงคุณพระนิพพาน มรณสสติ ระลึกถึงความตาย กายคตาสติ ระลึกไปในกายของตน อานาปานสติ ระลึกถึงลมหายใจเข้าออก

ในอนุสสติ 10 ประการนี้ จะอธิบายพิสดารเฉพาะอานาปานสติดังต่อไปนี้

โยคาวจรกุลบุตรผู้เจริญอานาปานสติกรรมฐานพึงเข้าไปอาศัยอยู่ในป่า หรือโคนไม้ หรืออยู่ในเรือนโรงศาลากุฏิวิหารอันว่างเปล่า เป็นที่เงียบสงัดแห่งใดแห่งหนึ่งอันสมควรแก่ภวานาโยคแล้ว พึงนั่งคู้บัลลังก์ขัดสมาธิเท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรงดำรงสติไว้ให้มั่นคง คอยกำหนดรู้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก อย่าให้ลืมหลง เมื่อหายใจเข้าก็พึงกำหนดรู้ว่าหายใจเข้า เมื่อหายใจออกก็พึงกำหนดรู้ว่าหายใจออก เมื่อหายใจเข้าออกยาวหรือสั้น ก็พึงกำหนดรู้ประจักษ์ชัดทุกๆ ครั้งไปอย่าลืมหลง อนึ่งท่านสอนให้กำหนดนับด้วย เมื่อลมหายใจเข้าและออกอันใดปรากฏแจ้ง ก็ให้นึกนับว่าหนึ่ง ๆ รอบที่สองนับว่าสองๆ ไปจนถึงห้าๆ เป็นปัญจกะ แล้วตั้งต้นหนึ่งๆ ไปใหม่ไปจนถึงหกๆ เป็นฉกักะ แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปถึงเจ็ดๆ เป็นสัตตกะ แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปจนถึงแปดๆ เป็นอัฏฐกะ แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปถึงเก้าๆ เป็นนวกะ แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปจนถึงสิบๆ เป็นทศกะแล้วกลับนับตั้งต้นใหม่ตั้งแต่ปัญจกะหมวด 5 ไปถึงทศกะหมวด 10 โดยนัยนี้เรื่อยไป เมื่อกำหนดนับลมที่เดินโดยคลองนาสิกด้วยประการดังนี้ ลมหายใจเข้าออกก็จะปรากฏแก่โยคาวจรกุลบุตรชัดและเร็วเข้าทุกที อย่าพึงเอาสติตามลมเข้าออกนั้นเลย พึงคอยกำหนดนับให้เร็วตามลมเข้าออกนั้นว่า 1. 2. 3. 4. 5. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. / พึงนับตามลมหายใจเข้าออกดังนี้รำไป จิตก็จะเป็นเอกัคคตาถึงซึ่งความเป็นหนึ่ง มีอารมณ์เดียวด้วยกำลังอันนับลมนั้น เทียบ บางองค์ก็เจริญแต่มนสิการกรรมฐานนี้ด้วยสามารถถอนนับลมนั้น ลมอัสสาสะ-ปัสสาสะ ก็ดับไปโดยลำดับๆ กระวนกระวายก็ระงับลง จิตก็เบาขึ้น แล้วกายก็เบาขึ้นด้วยดุจถึงซึ่งอาการอันลอยไปในอากาศ เมื่อลมอัสสาสะ-ปัสสาสะหายดับลงแล้ว จิตของโยคาวจรนั้นก็มิมีแต่นิมิตคิดมอัสสาสะ-ปัสสาสะสุขุมละเอียดเป็นอารมณ์ เมื่อพยายามต่อไปลมสุขุมก็ดับลง เกิดลมสุขุมละเอียดยิ่งขึ้นประหนึ่งหายไปหมดโดยลำดับๆ ครั้นปรากฏเป็นเช่นนั้นอย่าพึงตกใจและลูกหนีไป เพราะจะทำให้กรรมฐานเสื่อมไป พึงทำความเข้าใจไว้ว่า ลมหายใจไม่มีแก่คนตาย คนดำน้ำ คนเข้าฌาน คนอยู่ในครรภ์มารดาดังนี้แล พึงเตือนตนเองว่าบัดนี้เราก็มิได้ตายลมละเอียดเข้าต่างหาก แล้วพึงคอยกำหนดลมในที่ๆ มันเคยกระทบเช่นปลายจมูกไว้ ลมก็มาปรากฏดังเดิม เมื่อทำความเข้าใจกำหนดไปโดยนัยนี้ มิช้าอุคคหนิมิตและปฐกคณิมิตก็จะปรากฏโดยลำดับไป อุคคหนิมิตและปฐกคณิมิต ในอานาปานสติกรรมฐานนี้ย่อมปรากฏแก่โยคาวจรต่างๆ กัน บางองค์ปรากฏดังปุยนุ่นบ้างปุยสำลีบ้าง บางองค์ปรากฏเป็นวงช่องรัศมีบ้าง ดวงแก้วมณีแก้วมุกดาบ้างบางองค์ปรากฏมีสัมผัสหยาบ คือเป็นดังเมล็ดในฝ้ายบ้าง ดังเสี้ยนสะเก็ดไม้แก่นบ้าง บางองค์ปรากฏดังด้ายสายสังวาลย์บ้าง เปลวควันบ้าง บางองค์ปรากฏดังใยแมลงมุมอันซึ่งอยู่บ้าง แผ่นเมฆและดอกบัวหลวง และจักรรถบ้าง บางที่ปรากฏดังดวงพระจันทร์พระอาทิตย์ก็มี การที่ปรากฏนิมิตต่างๆ กันนั้นเป็นด้วยปัญญาของโยคาวจรต่างกัน

อนึ่งธรรม 3 ประการ คือ ลมเข้า 1 ลมออก 1 นิमित 1 จะได้เป็นอารมณ์ของจิตอันเดียวกัน หากมิได้ลมเข้าก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง ลมออกก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง นิमितก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง เมื่อรู้ธรรม 3 ประการนี้แจ้งชัดแล้วจึงจะสำเร็จอุปจารฌานและอัปปนาฌาน เมื่อไม่รู้ธรรม 3 ประการก็ย่อมไม่สำเร็จ อานาปานสติกรรมฐานนี้เป็นไปเพื่อตัดเสียซึ่งวิตกต่างๆ เป็นอย่างดีด้วยประการฉะนี้

(31-40) ส่วนกรรมฐานอีก 6 ประการคือ อัปมัณญาพรหมวิหาร 4 อาหาเรปฏิกูลสัญญา 1 จตุราตุวัตถาน 1 จะไม่อธิบาย จะได้อธิบายแต่รูปกรรมฐาน 4 ดังต่อไปนี้

โยคาวจรกุลบุตรผู้เจริญรูปกรรมฐานที่หนึ่งพึงกลืนทั้ง 9 มีปฐวีกลืนเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เว้นอากาศกลืนเสีย เมื่อสำเร็จรูปาวจรฌานอันเป็นที่สุดแล้วเจริญรูปาวจรฌานในรูปกรรมฐานต่อไป พึงเพิกกลืนนั้นเสีย คืออย่ากำหนดนึกหมายเอากลืนนิमितเป็นอารมณ์ พึงตั้งจิตเพ่งนึกพิจารณาอากาศที่ดวงกลืนเกาะหรือเพิกแล้วเหลืออยู่แต่อากาศที่ดวงกลืนเกาะหรือเพิกแล้วเหลืออยู่แต่อากาศเปล่าเป็นอารมณ์ พิจารณาไปๆ จนอากาศเปล่าทั่ววงกลืนปรากฏในมโนทวารในกาลใด ในกาลนั้นให้โยคาวจรพิจารณาอากาศอันเป็นอารมณ์ บริกรรมว่า อนนโต อากาโส อากาศไม่มีที่สิ้นสุดดังนี้รำไป เมื่อบริกรรมนึกอยู่ดังนี้เรื่อยๆ จิตก็สงบระงับตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิไปจนถึงอัปปนาสมาธิโดยลำดับ สำเร็จเป็นรูปฌานที่ 1 ชื่อว่า อากาสาณัญญาตนฌาน

เมื่อจะเจริญรูปกรรมฐานที่ 2 ต่อไป พึงละอากาศนิमितที่เป็นอารมณ์ของรูปฌานที่แรก นั้นเสีย พึงกำหนดจิตที่ยึดห่วงเอาอากาศเป็นอารมณ์นั้นมาเป็นอารมณ์ต่อไป บริกรรมว่า อนนโต วิญญานัง วิญญานไม่มีที่สิ้นสุดดังนี้รำไปจนกว่าจะได้สำเร็จรูปฌานที่ 2 ชื่อว่า วิญญานัญญาตนฌาน

เมื่อจะเจริญรูปฌานที่ 3 ต่อไป พึงละรูปวิญญานที่แรกที่เป็นอารมณ์ของรูปฌานที่ 2 นั้นเสีย มายึดห่วงเอาความที่ไม่มีของรูปฌานที่แรก คือกำหนดว่ารูปวิญญานแรกนี้ไม่มีในที่ใด ดังนี้เป็นอารมณ์แล้วบริกรรมว่า นตทิกิณัจจํ รูปวิญญานที่แรกนี้มีได้มีมิได้เหลือติดอยู่ในอากาศดังนี้เรื่อยๆ ไปก็จะได้สำเร็จรูปฌานที่ 3 ชื่อว่า อากิญจัญญาตนฌาน

เมื่อจะเจริญรูปกรรมฐานที่ 4 ต่อไป พึงปล่อยวางอารมณ์ของรูปฌานที่ 3 คือ ที่สำคัญมั่นว่ารูปฌานที่แรกไม่มีดังนี้เสีย พึงกำหนดเอาแต่ความละเอียดปราณีตของรูปฌานที่ 3 เป็นอารมณ์ทำบริกรรมว่า สนตเมตํ ปณิตเมตํ รูปฌานที่ 3 นี้ละเอียดนักประณีตนัก จะว่ามีสัญญา ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ดังนี้เรื่อยๆ ไป ก็จะได้สำเร็จรูปฌานที่ 4 ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

จะอธิบายฌานและสมาบัติต่อไป ฌานนั้นว่าโดยประเภทเป็น 2 อย่างคือ รูปฌานและรูปฌานอย่างละ 4 ฌาน เป็นฌาน 8 ประการ ฌานทั้ง 8 นี้ เป็นเหตุให้เกิดสมาบัติ 8 ประการ

บางแห่งท่านก็กล่าวว่า ผลสมาบัติ ต่อได้ฌาณมีวสี ชำนาญดีแล้ว จึงทำให้สมาบัติบริบูรณ์ขึ้น ด้วยดีได้ เพราะเหตุนี้สมาบัติจึงเป็นผลของฌาณ ก็สมาบัติ 8 ประการนี้ ในภายนอก พระพุทธศาสนาก็มี แต่ไม่เป็นไปเพื่อดับกิเลส ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ได้แต่เป็นไปเพื่อทักขิณธรรม สุขวิหารและเป็นไปเพื่อเกิดในพรหมโลกเท่านั้น เหมือนสมาบัติของอาฬารดาบส และอุทกดาบส ฉะนั้น ส่วนสมาบัติพระพุทธรูปสมาบัติ ย่อมเป็นไปเพื่อรำบดับกิเลส ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ ว่า โดยประเภทเป็น 2 อย่าง คือ ผลสมาบัติและนิโรธสมาบัติ ผลสมาบัตินั้นย่อมสาธยายทั่วไปได้แก่ พระอริยเจ้าสองจำพวกคือ พระอนาคามีกับพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ 8 เท่านั้น

อนึ่งฌาณและสมาบัตินี้ ถ้าว่าโดยอรรถก็เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น เพราะฌาณนั้นเป็นที่ถึงด้วยดีของฌาณลาภบุคคล จริงอยู่ในอรรถกถาท่านกล่าวไว้ว่า ฌาณลาภบุคคล ถึงด้วยดีซึ่งสมาบัติ คือฌาณเป็นที่ถึงด้วยดี มีปฐมฌาณเป็นต้นดังนี้ อนึ่ง ในพระบาลีแสดง อนุบุพพิหารสมาบัติ 9 ไว้ คือปฐม ทุติย ตติย จตุตถฌาณ อากาสานัญจายตน វិญญานัญจายตน อากิญจัญญายตน เนวสัณญานาสนัญจายตนฌาณ และสัณญาวะทยิตนิโรธ เป็นสมาบัติที่อยู่ ตามลำดับของฌาณลาภบุคคลดังนี้ อนึ่งท่านแสดง อนุบุพพิหารสมาบัติ 9 ไว้ว่า ฌาณลาภบุคคลเมื่อ ถึงด้วยปฐมฌาณ วิตก วิจาร์ณดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งตติยฌาณ ปีติดับไป เมื่อถึงด้วยดี ซึ่งจตุตถ ฌาณ ลมัสสสาสะปัสสาสะดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอากาสานัญจายตนฌาณ รูปสัณญาดับไปเมื่อ ถึงด้วยดีซึ่งวิญญานัญจายตนฌาณ สัณญาในอากาสานัญจายตนฌาณดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอาก ิณจัญญายตนฌาณ สัณญาในวิญญานัญจายตนฌาณดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งเนวสัณญา นาสนัญจายตนฌาณสัณญาในอากิญจัญญายตนฌาณดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งสัณญาวะทยิตนิโรธ สัณญาและเวทนาดับไป ธรรม 9 อย่างนี้ชื่อ อนุบุพพิหารสมาบัติ สมาบัติเป็นที่ดับหมดแห่งธรรม อันเป็นปัจเจกิกแก่ตนตามลำดับดังนี้ คำในอรรถกถาและบาลีทั้ง 2 นี้สองความให้ชัดว่า ฌาณและ สมาบัติ สมาบัติเป็นผล วิเศษแปลกกันแต่เท่านี้

บุคคลใดปฏิบัติชอบแล้ว บุคคลนั้นย่อมพิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อม เห็นความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ และความตายในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมไม่เห็น ความสุข ความยินดีน้อยหนึ่งในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ไม่เห็นซึ่งอะไรๆ ในเบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุดแห่งสังขารทั้งหลายเหล่านั้นซึ่งจะเข้าถึงความเป็นของไม่ควรถือเอา อุปมาเหมือนบุรุษไม่ เห็นซึ่งที่แห่งใดแห่งหนึ่งในเบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุด ในก้อนเหล็กแดงอันร้อนอยู่ตลอดวัน ที่ เข้าถึงความเป็นของควรจับถือสักแห่งเดียวฉันใด บุคคลพิจารณาเห็นความเกิด ความแก่ ความ เจ็บไข้ และความตายในสังขารทั้งหลายนั้น ย่อมไม่เห็นความสุข ความยินดีในสังขารเหล่านั้นแม้ น้อยหนึ่งฉันนั้น เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นว่าเป็นของร้อนพร้อม ร้อนมาแต่ต้นตลอดโดยรวบ มีทุกข์ มากมีดับแค้นมาก ถ้าใครมาเห็นได้ซึ่งความไม่เป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายไซ้ ธรรมชาตินี้คือ ธรรมชาติเป็นที่ระงับแห่งสังขารทั้งปวง ธรรมชาติเป็นที่สลัดคืนแห่งอุปธิทั้งปวง ธรรมชาติเป็นที่

สิ้นแห่งตัณหา ธรรมชาติเป็นที่ปราศจากเครื่องยึดอม ธรรมชาติเป็นที่ระงับความกระหาย ธรรมชาติเป็นที่ดับทุกข์ ธรรมชาตินั้นเป็นที่สงบ เป็นของปราณีตดังนี้ ฐานที่ตั้งแห่งธรรมอันอุดมนี้คือ ศีล บุคคลตั้งมั่นในศีลแล้ว เมื่อกระทำในใจโดยชอบแล้ว จะอยู่ในที่ใด ๆ ก็ตามปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานด้วยประการฉะนี้

เมื่อโยคาวจรตั้งธรรม 6 กอง มีขั้น 5 เป็นต้น มีปฏิจจสมุปบาทเป็นที่สุดได้เป็นพื้น คือพิจารณาให้รู้จักลักษณะแห่งธรรม 6 กอง ยึดห่วงเอาธรรม 6 กองไว้เป็นอารมณ์ได้แล้ว ลำดับนั้นจึงเอาศีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิมาเป็นรากฐาน ศีลวิสุทธินั้นได้แก่ปาฏิโมกขสังวรศีล จิตตวิสุทธินั้นได้แก่อภิสมาบัติ 8 ประการ เมื่อตั้งศีลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิเป็นรากฐานแล้ว ลำดับนั้นโยคาวจรพึงเจริญวิสุทธิทั้ง 5 สืบต่อไปโดยลำดับๆ เอาทิฏฐิวิสุทธิและกังขาวิตรณวิสุทธิเป็นเท้าซ้ายเท้าขวา เอามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ และปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิเป็นมือซ้ายมือขวา เอาญาณทัสสนวิสุทธิเป็นศีรษะเกิด จึงจะสามารถยกตนออกจากวัฏฏสงสารได้

ทิฏฐิวิสุทธินั้นคือปัญญาอันพิจารณาซึ่งนามและรูปโดยสามัญลักษณะ มีสภาวะเป็นปริณามธรรมมิได้เที่ยงแท้ มีปกติแปรผันเป็นต้น เป็นปัญญาเครื่องชำระตนให้บริสุทธิ์จากความเห็นผิดต่างๆ โยคาวจรเจ้าผู้ปรารถนาจะยังทิฏฐิวิสุทธิให้บริบูรณ์ พึงเข้าสู่ฌานสมาบัติตามจิตประสงค์ ยกเว้นเสียแต่เนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ เพราะละเอียดเกินไป ปัญญาของโยคาวจรจะพิจารณาได้โดยยาก พึงเข้าแต่เพียงรูปฌาน 4 รูปฌาน 3 ประการนั้นเกิด เมื่อออกจากฌานสมาบัติอันใดอันหนึ่งแล้ว พึงพิจารณาองค์ฌาน มีวิตกวิจารณ์เป็นต้น แล้วเจตสิกธรรมอันสัมปยุตต์ด้วยองค์ฌานนั้นให้แจ้งชัดโดยลักษณะ กิจ ปัจจุบันฐานและอาสนนการณ แล้วพึงกำหนดกฎหมายว่า องค์ฌานและธรรมอันสัมปยุตต์ด้วยองค์ฌานนี้ล้วนแต่เป็นนามธรรม เพราะเป็นสิ่งที่นุ่มไปสู่อารมณ์สิ้นด้วยกัน แล้วพึงกำหนดพิจารณาที่อยู่ของนามธรรม จนเห็นแจ้งว่า หทัยวัตถุ เป็นที่อยู่แห่งนามธรรม อุปมาเหมือนบุรุษเห็นสรพิกายในเรือน เมื่อติดตามสกดดูก็รู้ว่าสรพิกายอยู่ที่นี้ ฉนใด โยคาวจรผู้แสวงหาที่อยู่แห่งนามธรรมฉนน ครั้นแล้วพึงพิจารณารูปธรรมสืบต่อไป จนเห็นแจ้งว่า หทัยวัตถุนั้นอาศัยซึ่งภูตรูปทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ แม้อุปาทานรูปอื่นๆ ก็อาศัยภูตรูปสืบด้วยกัน รูปธรรมนี้ย่อมเป็นสิ่งฉิบหายด้วยอันตรายต่างๆ มีหนาวร้อนเป็นต้น เมื่อโยคาวจรมาพิจารณารู้แจ้งซึ่งนามและรูปฉฉนี้แล้ว พึงพิจารณาธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ให้เห็นแจ้งด้วยปัญญาโดยสังเขปหรือพิสดารก็ได้ ตามแต่ปัญญาของโยคาวจรจะพึงหยั่งรู้หยั่งเห็น ครั้นพิจารณาธาตุแจ่มแจ้งแล้ว พึงพิจารณาอาการ 32 ในร่างกาย มีเกสา โลมา เป็นต้น จนถึงมัตถลุงคังเป็นที่สุด ให้เห็นชัดด้วยปัญญา โดย วณโณ สี คนโห กลิ่น รส โอช ความชื้นซาบ สณฐาโน สันฐาน สันยาวใหญ่่น้อย แล้วพึงประมวลรูปธรรมทั้งปวงมาพิจารณาในที่เดียวกันว่า รูปธรรมทั้งปวงล้วนมีลักษณะฉิบหายเหมือนกัน จะมัน จะคง จะเที่ยง จะแท้ สักสิ่งหนึ่งก็มิได้มี เมื่อโยคาวจรเจ้าพิจารณาเห็นกองรูปดังฉฉนี้แล้ว อรูปธรรมทั้ง 2 คือจิต เจตสิก ก็

ปรากฏแจ้งแก่พระโยคาวจรด้วยอำนาจทวาร คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ เพราะว่าจิตและเจตสิกนี้มีทวารทั้ง 6 เป็นที่อาศัย เมื่อพิจารณาทวารทั้ง 6 แจ้งประจักษ์แล้ว ก็รู้จักจิตและเจตสิกอันอาศัยทวารทั้ง 6 นั้นแน่แท้ จิตที่อาศัยทวารทั้ง 6 นั้นจัดเป็นโลกีย์ 81 คือทวิปัญญาวิญญาน 10 มโนธาตุ 3 มโนวิญญานธาตุ 68 และเจตสิกที่เกิดพร้อมกับโลกีย์จิต 81 คือผัสสโสเวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิต อินทรีย์ มนสิการ ทั้ง 7 นี้เป็นเจตสิกที่สาธารณะทั่วไปในจิตทั้งปวง การกล่าวดังนี้มีได้แปลกกันเพราะจิตทั้งปวงนั้น ถ้ามีเจตสิกอันทั่วไปแก่จิตทั้งปวงเกิดพร้อมย่อมมีเพียง 7 ประการเท่านั้น

เมื่อโยคาวจรบุคคลมาพิจารณา นามและรูปอันกล่าวโดยสรุปคือ ชันธ 5 แจ้งชัดด้วยปัญญาญาณตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมถอนความเห็นผิด และตัดความสงสัยในธรรมเสียได้ ย่อมรู้จักทางผิดหรือถูกความดำเนินและไม่ควรดำเนิน แจ่มแจ้งแก่ใจย่อมสามารถถอนอาลัยในโลกทั้งสามเสียได้ ไม่ยึดติดอยู่ในโลกไหนๆ จิตใจของโยคาวจรมุ่งหลุดพ้นจากอวิชชา เป็นสมุจเฉทประหารได้โดยแน่นอนด้วยประการฉะนี้แล

24

วินัยกรรม

1.อุโบสถกรรม เป็นวินัยกรรมอย่างหนึ่งที่ทรงบัญญัติให้ภิกษุทำทุกกึ่งเดือน จะละเว้นมิได้โดยประสงค์ให้ชำระตนให้บริสุทธิ์ไม่ให้มีอาบัติโทษติดตัวประการหนึ่ง เพื่อให้รู้จักพระวินัยส่วนสำคัญที่ทรงบัญญัติไว้ จะได้ประพฤติตนถูกต้องดีประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง เพื่อความสามัคคีแห่งสงฆ์ ทรงกำหนดองค์แห่งความพร้อมพร้งของอุโบสถไว้ 4 ประการ คือ ดิถีที่ 14-15 หรือวันสามัคคีวันใดวันหนึ่งเป็นองค์ที่ 1 ภิกษุครบจำนวนควรทำสังฆอุโบสถ หรือระอุโบสถได้ นั่งชุมนุมไม่ละหัดตบาสกันในสีมาเดียวกันเป็นองค์ที่ 2 อาบัติที่เป็นสภาค คือ มีวัตถุเสมอกัน ไม่มีแก่สงฆ์เป็นองค์ที่ 3 และวัชชนียบุคคล 21 ไม่มีหัดตบาสเป็นองค์ที่ 4 อุโบสถพร้อมพร้งด้วยองค์ 4 ประการนี้ จึงควรทำอุโบสถกรรม ควรกล่าวว่า ปตตกลบ ได้ฯ ในบรรดาวัชชนียบุคคล 21 นั้น เมื่อคนอันสงฆ์ยกวัตร 3 จำพวกอยู่ในหัดตบาส สงฆ์ทำอุโบสถต้องอาบัติปาจิตตีย์ คนนอกนั้นอยู่ในหัดตบาส สงฆ์ทำอุโบสถต้องทุกกฏฯ

ก่อนจะทำอุโบสถ พึงทำบุพเพกิริยาพหุกรรมก่อน ถ้าภิกษุหนุ่มไม่เป็นไข้ให้ภิกษุหนุ่มทำ หรือมีสามเณรหรือคนวัด ก็ให้สามเณรหรือคนวัดทำก็ได้

ภิกษุได้รู้อุโบสถ 9 อุโบสถกรรม 4 ปาฏิโมกข์ 2 ปาฏิโมกข์เทศ 9 หรือ 5 ภิกษุนั้นชื่อว่า ผู้ฉลาด ควรสวดปาฏิโมกข์ได้.

ภิกษุอยู่องค์เดียว ฟังทำบุญพิกิจบุพพกรรมไว้รอภิกษุอื่นจนหมดเวลา เห็นไม่มาแล้วฟัง
อธิษฐานว่า อชช เม อุโปสโก ปณณโรโส ถ้าเป็นวัน 14 คำก็เปลี่ยน ปณณโรโส เป็น จาคุททโส

ภิกษุอยู่ 2 รูป ฟังทำกิจทั้งปวงไว้รอภิกษุอื่นอีก เมื่อหมดเวลาแล้วไม่มีภิกษุอื่นมา ฟัง
แสดงอาบัติแล้วบอกปริสฺสุทฺธิ์แก่กันและกันว่า ปริสฺสุทฺธิ์ อหํ อาวุโส ปริสฺสุทฺธิ์ติ มํ ธาเรหิ ผู้อ่อน
พรรษากว่าฟังว่า ปริสฺสุทฺธิ์ อหํ ภนเต ปริสฺสุทฺธิ์ติ นํ ธาเรถ.

ภิกษุอยู่ด้วยกัน 3 รูป ฟังทำบุญพิกิจบุพพกรรมไว้รอภิกษุอื่น เห็นว่าไม่มีมาแน่แล้ว ฟัง
ประชุมกัน ภิกษุผู้ฉลาดรูปหนึ่งฟังตั้งคณะญัตติว่า สุนนตุ เม ภนเต อายส มนตา อชชูปโสโก
ปณณโรโส ยทายสมนตานิ ปตตกลลํ มยํ อญญมฺมญญํ ปาริสฺสุทฺธิ์ อุโปสโก กเรยยาม แล้วฟัง
บอกปริสฺสุทฺธิ์ซึ่งกันและกัน คำบอกปริสฺสุทฺธิ์เหมือนกันแล้วข้างบนนั้นฟังใช้เฉพาะบทหลัง เปลี่ยน
แต่คำ ภนเต เป็น อาวุโส ตามสมควรแก่ความเป็นผู้แก่ก่อนเท่านั้น

ภิกษุตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไป ฟังสวดปาฏิโมกข์ เมื่อไม่มีอันตรายฟังสวดจนจบ ถ้ามีอันตราย
อย่างใดอย่างหนึ่ง ฟังสวดย่อได้ อุเทศที่ยังไม่ได้สวด ฟังประกาศด้วยสุตบถ.

อันตรายแห่งอุโปสถอันเป็นเหตุให้สวดปาฏิโมกข์ย่อได้ มี 10 อย่างคือ 1. ราชนตฺราโย
พระราชเสด็จมา 2. โจรนตฺราโย โจรมาปล้น 3. อกคยนตฺราโย ไฟไหม้ 4. อุทกนตฺราโย น้ำ
ท่วม 5. มนุสฺส นตฺราโย มนุษย์มามาก 6. อมฺนุสฺสนตฺราโย ผีเข้าภิกษุ 7. พาลนตฺราโย สัตว์
ร้ายมา 8. สิริสฺปนตฺราโย งูเลื้อยมาในที่ชุมนุม 9. ชีวิตนตฺราโย อันตรายแห่งชีวิต 10. พหฺม
จรยนตฺราโย อันตรายแห่งพรหมจรรย์ เมื่ออันตราย 10 อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งมีมา ถึงสวดปาฏิ
โมกข์ย่อตั้งแต่อุเทศที่ 2 เป็นต้นไป อันตรายมีมาในเวลากำลังสวดอุเทศใดค้างอยู่ฟังประกาศด้วย
สุตบถ แต่อุเทศนั้นไป นิทานุเทศสวด ยังไม่จบอย่าฟังประกาศด้วยสุตบถ ไม่มีอันตรายฟังสวด
โดยพิสดารจนจบ

อุเทศแห่งปาฏิโมกข์ 9 คือ นิทานุเทศ 1 ปาราชิกุเทศ 1 สังฆาทิเสสสุทฺเทศ 1 อนิยตุท
เทศ 1 นิสสัคคิยุทเทศ 1 ปาจิจจียุทเทศ 1 ปาฏิเทศนียุทเทศ 1 เสขิยุทเทศ 1 สมถุทเทศ 1 ปาฏิ
โมกฺขุทเทศ 5 นั้นรวมตั้งแต่ อนิยต ถึงเสขิยวัตร เข้ากันเรียกว่า วิตถาการุทเทศ จึงมีอุเทศเพียง 5
ประการ อุเทศนี้สำหรับกำหนดในการสวดย่อในเมื่อมีอันตราย ที่นิยมใช้กันอยู่กำหนดด้วยอุเทศ 9
ประการ สะดวกในการใช้ประกาศด้วยสุตบถ.

สุตบถนั้น คือ ประกาศว่า อุเทศนอกจากที่สุตา ดช อายสมนเตหิ จตตาดร ปาราชิกา
ธมฺมา ฯลฯ สุตา โข อายสมนเตหิ สตตาทิกรณสมถา ธมฺมา เอตฺตกนตสฺส ภควโต สุต
ตาคตํ สุตตปริยาปนํ อนวทตฺตมาสํ อุทเทสํ อาคจจติ ตตถ สพเพเวหฺว สมคเคหิ สมโมทนา
เนหิ ลิกขิตพฺพ.

2.ปวารณากรรม เป็นวินัยกรรมอย่างหนึ่ง ทรงบัญญัติให้ทำในวันสิ้นสุดแห่งการจำพรรษา ด้วยจุดประสงค์คล้ายอุโบสถกรรม และทรงอนุญาตให้ทำแทนอุโบสถในวันนั้นด้วยบุพเพกิจ บุพพกรรมลักษณะ 4 และวันประชุมทำปวารณากรรม ก็เหมือนอุโบสถกรรมทุกประการ.

ภิกษุหนึ่งรูปพึงอธิษฐานว่า อชช เม ปวาร์ณาปนณรสี อธิฐฐามิ ภิกษุ 2 รูป พึงปวารณากันและกันทีเดียว ไม่ต้องตั้งญัตติ ภิกษุ 3-4 รูป พึงตั้งคณะญัตติว่า สุณนตุ เม ภนเต อายสมนโต อชชปวาร์ณา ปณณรสี ยทา ยสมนตานํ ปตตกลลํ มยํ อญญมญญํ ปวาเรยยาม แล้วพึงปวารณากันและกัน ถ้ามีภิกษุตั้งแต่ 5 รูปขึ้นไป พึงทำสังฆปวารณา ตั้งญัตติว่า สุณนตุ เม ภนเต สงโฆ อชช ปวาร์ณา ปณณรสี ยทิ สงฆสส ปตตกลลํ สงโฆ ปวารายย แล้วพึงปวารณาตนต่อสงฆ์ที่ละรูปตามลำดับพรรษา ถ้าระบупระการให้เปลี่ยนตอนท้ายเป็นดังนี้ ถ้าปวารณา 3 คน พึงว่า เตวาจิกํ ปวาเรยย ถ้าปวารณา 2 คน พึงว่า เทวสจิกํ ปวาเรยย ถ้าปวารณาคนเดียว พึงว่า สมานวสจิกํ ปวาเรยย

คำปวารณาต่อสงฆ์ว่า สงฆม ภนเต ปวาเรมิ ทิฏฐูเรณ วา สุเตน วา ปริสกาย วา วทนตุ มํ อายสมน โต อนุกมปี อุปาทาย ปสสนโต ปฏิกกริสสามิ ภิกษุผู้อ่อนกว่าพึงเปลี่ยน อาวุโส เป็น ภนเต

คำปวารณาตนต่อคณะว่า อหิ อาวุโส อายสมนเต ปวารามิ ฯลฯ วทนตุ มํ อายสมน โต อนุกมปี อุปาทาย ปสสนโต ปฏิกกริสสามิ ภิกษุผู้อ่อนกว่าพึงเปลี่ยน อาวุโส เป็น ภนเต ถ้า 2 รูปจึงเปลี่ยน อายสมนเต เป็น อายสมนตํ เปลี่ยน อายสมนโต เป็น อายสมา

3. จีวรกรรม ไตรจีวร คือผ้าสังฆาฏิ 1 ผ่าชุดตราสงฆ์ 1 ผ่าอันตราสก 1 ต้องตัดเย็บทำให้ถูกต้องตามลักษณะให้ได้ประมาณ และย้อมสีให้ได้สี ทำพินทุทุกปะ แล้วจึงอธิษฐาน จะไม่ตัดไม่ควร เพราะทรงห้ามไว้ว่าอย่าทรงผ้าที่ไม่ได้ตัด ภิกษุใดทรง ภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏ.

วิธีตัดผ้านั้น ทรงวางแบบไว้ในคัมภีร์ขันธกะ จะแสดงแบบจีวร 5 ชันท์ เป็นตัวอย่าง ชันท์หนึ่งๆ แบ่งออกเป็น 2 ท่อนๆ ยาวเรียกว่า มณฑล ท่อนสั้นเรียกว่าอัชฌมณฑล แผ่นผ้าเล็กยาวตามมณฑล ชันท์กลางเรียกว่า วิวัฏฐะ แผ่นผ้าเล็กสั้นตามอัชฌมณฑล ชันท์กลางเรียกว่า อนุวิวัฏฐะ แผ่นเล็กในระหว่างมณฑลกับอัชฌมณฑลเรียกว่า อัชฌกุลิ แผ่นเล็กยาวตามมณฑลเรียก กุลิ อัชฌมณฑลที่ถูกคอในเวลาห่มเรียกว่า คเวยยกะ อัชฌมณฑลที่ถูกแข้งในเวลาห่มเรียกว่า ชังเขยยกะ อัชฌมณฑลที่ถูกมือในเวลาห่มเรียกว่า พาหันทะ แผ่นผ้าทาบริมโดยรอบเรียกว่า อนุวาท ทรงอนุญาตให้มีลูกดุม รังคุดติดที่มุมชายล่างกันผ้าเล็กและที่ผูกคอกันผ้าหลุด.

ประมาณกว้างยาวตามขนาดของผู้ใช้ แต่ต้องไม่เท่าหรือเกินสุดจีวร สุดจีวรนั้นกว้าง 6 คืบ ยาว 9 คืบ โดยคืบพระสุคต ถ้าตัดผ้าชันท์ 5 ชันท์ หนึ่งๆ กว้าง 24 นิ้ว ชันท์ 7 ชันท์ละ 17 นิ้ว 1 กระเบียด ชันท์ 9 ชันท์ละ 13 นิ้ว 2 กระเบียด ชันท์ 11 ชันท์ละ 11 นิ้ว อนุวาท 6 นิ้ว เมื่อประกอบกันเข้าแล้ว เป็นจีวรกว้าง 3 ศอก 1 คืบ ยาว 5 ศอก 2 กระเบียด โดยวัดตามประมาณ คือ นิ้ว คืบ ศอก ช่างไม้ เป็นประมาณที่พอดี พึงตัดจีวรตามแบบนี้.

สุคตประมาณนั้นคือ 5 กระเบียดครึ่ง เป็น 1 นิ้วพระสุคต 12 นิ้วเป็น 1 คืบ 2 คืบ เป็น 1 ศอก เมื่อเทียบกับวัดทศกัประมาณเป็นดังนี้ 16 นิ้ว 1 กระเบียด ช่างไม้เป็น 1 คืบพระสุคต จีวรที่ตัดตามแบบข้างบนนี้จึงเล็กกว่าสุคตจีวร

ในผ้า 3 ผืนนี้ ทรงอนุญาตให้ทำผ้าสังฆาฏิ 2 ชั้น อุตตราสงค์ 1 ชั้น อันตราสก 1 ชั้น สำหรับผู้ใหม่ ถ้าเป็นผ้าเก่า ทรงอนุญาต ผ้าสังฆาฏิ 3 ชั้น 4 ชั้น ผ้าอุตตราสงค์ 2 ชั้น ผ้าอันตราสก 2 ชั้น ถ้าเป็นผ้าบังสกุลทรงอนุญาตให้ทำได้ตามต้องการ จะกี่ชั้นก็ได้ แล้วแต่จะพึงอุทสาหะ